

Bartosz Kozak (Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie)
ORCID: 0000-0001-5940-3005

Wyposażenie zakładów górniczo-hutniczych tzw. grupy starachowickiej w świetle dokumentacji zdawczo-odbiorczej z 1870 r.

Streszczenie: W artykule przedstawiono treść dokumentacji związanej z przekazaniem przez urzędników Wschodniego Okręgu Górniczego zakładów górniczo-hutniczych tzw. grupy starachowickiej: huty żelaza w Starachowicach, pudlingarni w Michałowie, pudlingarni i fryszerni w Brodach oraz walcowni w Nietulisku, kopalń rud – Elżbieta, Herkules i Henryk, a także zapasów drewna i węgla drzewnego znajdujących się na terenie Leśnictwa Ilża, które zostały zakupione przez kompanię barona Antoniego Edwarda Fraenkla na licytacji w 1870 r. Opisane protokoły zdawczo-odbiorcze wraz z załączonymi do nich wykazami gruntów, technicznego wyposażenia ruchomego i nieruchomego, a także materiałów i produktów stanowią cenne źródło wiedzy do dziejów przemysłu żelaznego nad rzeką Kamienną w drugiej połowie XIX w.

Słowa kluczowe: Starachowice, Michałów, Brody, Nietulisko, Tychów, Staropolski Okręg Przemysłowy

W zbiorach Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie znajduje się jednostka zawierająca dokumentację związaną z przekazaniem baronowi Antoniemu Edwardowi Fraenklowi zakupionych przez niego w 1870 r. rządowych zakładów górniczo-hutniczych wchodzących w skład tzw. grupy starachowickiej¹. Oryginalny poszyt, opatrzone tytułem *Sprawa przekazania Starachowickich Zakładów Górniczych*², obejmuje zespół protokołów oraz szczegółowych wykazów sprzedanych składników majątkowych, stanowiąc cenne źródło do dziejów Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Łącznie zawiera on 37 dokumentów: ogólny protokół przekazania zakładów metalurgicznych i kopalń rudy (1); protokół przekazania kopalń Elżbieta, Herkules i Henryk (2); protokół przekazania gruntów kopalni Elżbieta (3) z załączonym rejestrem pomiarowym tychże (4); wykazy inwentarza ruchomego i nieruchomego (5) oraz materiałów i produktów (6) przypisanych do wymienionych kopalń; protokół przekazania zapasów drewna i węgla drzewnego (7) z załączonym wykazem tychże (8); protokół przekazania zakładu w Starachowicach (9) z załączonymi: protokołem przekazania

1 Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (dalej: AN PAN i PAU), zesp. K III-23 *Mieczysław Radwan*, sygn. 61, s. 1–219.

2 W oryginale: *Дело о передаче Стараховицких Горных Заводовъ*. Powyżej tytułu na okładce zachował się słabo czytelny dopisek: N[umer] 2; tamże, b. p.

gruntów (10) i ich rejestrem pomiarowym (11) oraz wykazami: majątku nieruchomości (12) i ruchomego (13), produktów (14), a także materiałów pomocniczych i produkcyjnych (15); protokół przekazania zakładu w Michałowie (16) z załącznikami jak w poprzednim przypadku (17–21)³; protokół przekazania zakładu w Brodach (22) z załącznikami jak wyżej (23–27); protokół przekazania zakładu w Nietulisku (28) z załącznikami jak poprzednio (29–35)⁴ oraz dodatkowym protokołem przekazania jednego z budynków mieszkalnych (36); protokół ustalenia granic kopalni Elżbieta z 1871 r. (37). Całość liczy 219 numerowanych stron. Większość dokumentów sporządzono w języku rosyjskim, przy czym wykazy inwentarzy ruchomego oraz nieruchomego, a także produktów i materiałów mają formę dwujęzyczną (rosyjsko-polską)⁵, zawierając również informacje o stanach ilościowych według zamkniętych ksiąg inwentarzowych oraz stwierdzonych podczas kontroli (z reguły ze sobą zgodnych)⁶. Opisywana jednostka nie została szerzej wykorzystana w dotychczasowych publikacjach⁷. Początkowo rękopis przechowywany był w archiwum Towarzystwa Starachowickich Zakładów Górniczych S. A. w Starachowicach, skąd został użyczony Franciszkowi Krzeszowskiemu na potrzeby przygotowywanej przez niego monografii⁸. W późniejszym czasie manuskrypt trafił do Mieczysława Radwana⁹, ostatecznie stając się częścią zbioru obejmującego jego spuściznę naukową.

Początki wykorzystania energii wodnej rzeki Kamiennej na potrzeby przemysłu metalurgicznego sięgają średniowiecza, wiążąc się z działalnością cystersów wąchockich. W XVI w. na obszarze tym funkcjonowało szereg kuźnic wodnych, m.in.: Starzechowska, Wierzbnik, Michałowska, Kuczowska, Bród oraz Kunowska. W 1789 r. na terenie Starachowic wzniesiono wielki piec. Na początku kolejnego stulecia, w związku z upaństwowieniem okolicznych terenów, sformułowana

3 W przypadku dokumentacji przekazania zakładu michałowskiego materiały produkcyjne i pomocnicze oraz produkty zestawiono w jednym wykazie.

4 W przypadku zakładu nietuliskiego produkty, materiały produkcyjne i pomocnicze wyszczególniono w trzech odrębnych wykazach.

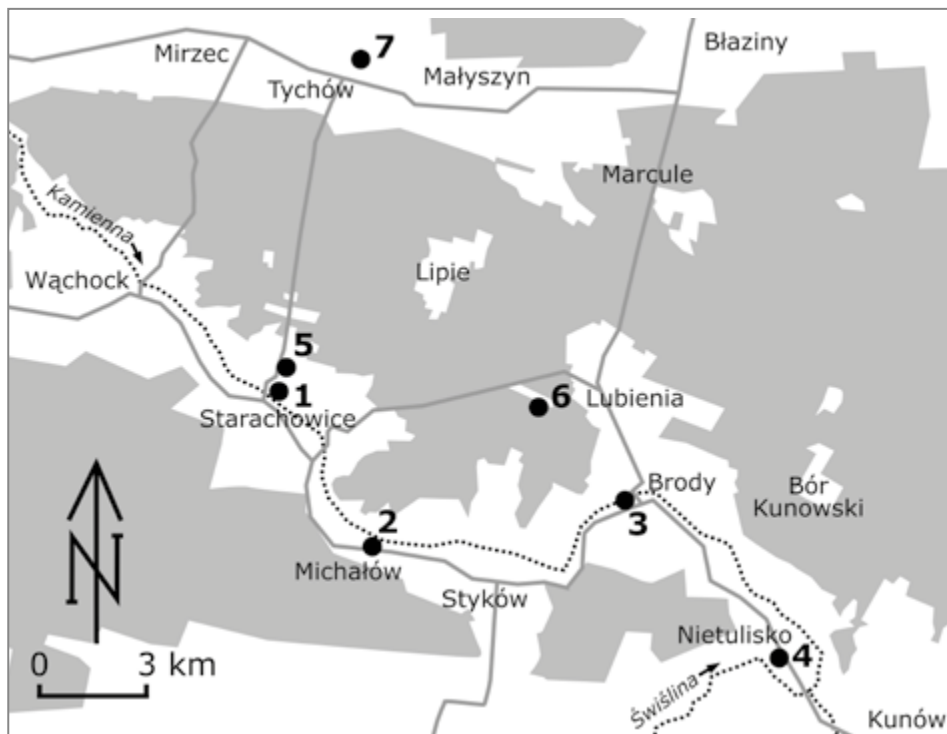
5 W wielu przypadkach forma dwujęzyczna okazała się pomocna przy interpretacji treści, ze względu na często występujące w oryginale archaiczne nazwy branżowe (w większości zaczerpnięte z języka niemieckiego) oraz niejednoznaczne określenia różnych sprzętów i materiałów.

6 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 1–219.

7 W oparciu o rękopis Franciszek Krzeszowski odnotował jedynie liczby pieców pudlarskich i szwajcarskich, a także par walców w Michałowie, Brodach oraz Nietulisku, wnioskując ponadto o istnieniu w Starachowicach odlewni; zamieścił przy tym ogólnikową wzmiankę o zawartych w manuskrypcie wykazach urządzeń, materiałów i produktów; F. Krzeszowski, *Zakłady Starachowickie 1547–1875 (rys rozwojowy hut i rudnic nad górną Kamienną)*, mps, b. d., s. 148–149, 157.

8 Tamże, s. 149.

9 Mieczysław Wincenty Radwan (1889–1968); mechanik, hutnik, historyk metalurgii żelaza; działacz na rzecz ochrony zabytków techniki metalurgicznej, inicjator badań nad starożytnym hutnictwem żelaza w Górach Świętokrzyskich. W latach 1920–1937 był pracownikiem Zakładów Ostrowieckich; szerzej zob. m.in.: *Mieczysław Radwan w 120. rocznicę urodzin*, red. M. Karbowniczek, Kraków 2011; M.W. Radwan, *Mieczysław Radwan. Historia prawdziwa*, Warszawa – Ostrowiec Świętokrzyski 2022.

Ryc. 1. Lokalizacja zakładów metalurgicznych oraz kopalń rud żelaza (przybliżona) wchodzących w skład tzw. grupy starachowickiej: 1 – zakład wielkopiecowy w Starachowicach, 2 – pudlingarnia w Michałowie, 3 – pudlingarnia i fryszernia w Brodach, 4 – walcownia w Nietulisku, 5 – kopalnia Herkules, 6 – kopalnia Henryk, 7 – kopalnia Elżbieta (rys. B. Kozak).

została przez Stanisława Staszica (1818 r.) koncepcja „ciągłego zakładu fabryk żelaznych na rzece Kamiennej”, zakładająca lokalizację zakładów metalurgicznych nad wymienionym ciekim (oraz jego dopływami) w porządku zgodnym z przebiegiem procesu technologicznego, co poza wykorzystaniem energii wodnej miało także usprawnić transport półproduktów. Po różnych modyfikacjach tego planu w kolejnych latach na terenie Starachowic powstała nowa huta o trzech wielkich piecach (lata 1836–1841), w Michałowie – pudlingarnia (1842 r.), w Brodach – pudlingarnia i fryszernia (1842 r.), zaś w Nietulisku – walcownia (1846 r.)¹⁰ (ryc. 1). Możliwości produkcyjne nowych zakładów nie mogły jednak być w pełni

10 Szerzej zob. m.in.: B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII wiek*, Warszawa 1954, s. 273–274, mapa za s. 304; J. Pazdur, *Starachowice – osiedle i zakłady do 1939 r.*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1968, t. 13 („Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 34), s. 82–108; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice zarys dziejów*, Warszawa 1984, s. 25–34; Z. Wójcik, *Górnictwo i hutnictwo w dobrach cysterskich w Staropolskim Okręgu Przemysłowym* [w:] *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993, s. 63–77; tenże, *Stanisława Staszica koncepcja zagospodarowania doliny rzeki Kamiennej* [w:] *Materiały konferencji naukowej Tradycja i perspektywy zespołu wielkopiecowego w Starachowicach*,

wykorzystywane w związku z kryzysem, jaki zaznaczył się wkrótce po ich uruchomieniu. Niekorzystna sytuacja wynikała z przerwania działalności inwestycyjnej Banku Polskiego, a następnie przekazania krajowego przemysłu metalurgicznego pod zarząd Wydziału Górnictwa Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, który ograniczył nakłady na jego rozwój. Sytuację zespołu starachowickiego dodatkowo pogarszały m.in.: wzrost cen drewna oraz kosztów robocizny, a także odpływ miejscowych sił roboczych motywowany względami ekonomicznymi. W tych warunkach miejscowe zakłady pozbawione były szans na modernizację, przy ograniczonych możliwościach zwiększenia wielkości produkcji z wykorzystaniem dostępnych rozwiązań technologicznych¹¹.

Przegrana wojna krymska (1853–1856) skłoniła władze rosyjskie do przyspieszenia reform mających na celu wyprowadzenie rodzimej gospodarki ze stanu technologicznego, ekonomicznego i cywilizacyjnego zacofania. Przyjęta doktryna liberalizmu gospodarczego zakładała otwarcie własnego rynku na kapitał zagraniczny przy jednoczesnym zredukowaniu bezpośredniego zaangażowania aparatu państwowego w działalność produkcyjną (z wyłączeniem wytwórczości zbrojeniowej). Za najważniejszy czynnik industrializacji uznano rozbudowę sieci linii kolejowych. Szybkie zrealizowanie tego zamiaru w oparciu o własny, technologicznie zapóźniony przemysł metalurgiczny było niemożliwe, w związku z czym już w 1857 r. zapoczątkowano obniżanie taryf celnych na produkty hutnicze¹². Sytuacja ta nie sprzyjała bezpośrednim inwestycjom zagranicznym na terenie Królestwa Polskiego; na przestrzeni kolejnych niemal dwudziestu lat ich skala była bardzo niewielka. Poza konkurencją obcych producentów kondycję ekonomiczną zakładów Wschodniego Okręgu Górniczego dodatkowo pogarszała polityka rosyjskiego ministra finansów Michaiła Rejterna (1862–1878), który już w pierwszym roku sprawowania urzędu wstrzymał ich dotowanie z budżetu państwa. Decyzja ta wiązała

wyd. I. Suliga, M. Karbowniczek, Starachowice 2001, s. 23–30; J. Szczepański, *Rola Starachowic w rozwoju Staropolskiego Okręgu Przemysłowego* [w:] *Materiały konferencji*, s. 31–37.

- 11 J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 106–108; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice...*, s. 33–35. Szerzej zob. P. Kołodziejski, *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim w II połowie XIX wieku, oraz ich wpływ na modernizację górnictwa i hutnictwa w Staropolskim Zagłębiu Przemysłowym. Przykład Starachowic*, „Rocznik Muzeum Przyrody i Techniki w Starachowicach” 2024, nr 1, s. 15–19.
- 12 W 1857 r. zniesiono zakaz wwozu surówki wielkopiecowej na teren państwa rosyjskiego, wprowadzając cło w wysokości 15 kopiejek od puda; jednocześnie utrzymano wysokie stawki względem żelaza kutego i walcowanego. W 1859 r. opłatę za wwożoną surówkę znacznie zmniejszono (do 5,25 kopiejki od puda), zezwalając niektórym towarzystwom realizującym budowy linii kolejowych na całkowicie bezcłowy import produktów hutniczych. Uprawnienie to rozszerzono następnie na zakłady budowy maszyn w Rosji (1861 r.) oraz na terenie Królestwa Polskiego (1863 r.). W 1868 r. obowiązujące cła ponownie obniżono do 5 kopiejek od puda w przypadku surówki oraz do 25–30 kopiejek od puda żelaza kutego i walcowanego (w tym szyn kolejowych). Taryfy o charakterze ochronnym utrzymano jedynie w odniesieniu do niektórych produktów rodzimego przemysłu maszynowego, m.in. silników parowych; J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964, s. 253–254.

się z planowaną wyprzedażą rządowych ośrodków przemysłu metalurgicznego. W 1866 r. zamiar ten zrealizowano w odniesieniu do obiektów w Bodzechowie, Blachowni i Pradłach. Ze względu na trudności z wyzbyciem się zakładów Okręgu Wschodniego zdecydowano o ich połączeniu w grupy – z uwzględnieniem niezbędnej bazy surowcowej i paliwowej – oraz sprzedaży w drodze licytacji. Zamiar ten w pierwszej kolejności zrealizowano w odniesieniu do tzw. grupy starachowickiej, do której zaliczono zespół wielkopiecowy w Starachowicach, przerabiające surówkę zakłady w Michałowie i Brodach, walcownię żelaza w Nietulisku, a także trzy kopalnie rudy (Herkules, Henryk i Elżbieta) oraz leśnictwo iłżeckie, zapewniające dostawy drewna i węgla drzewnego¹³. Zespół ten stanowił najnowocześniejszą i najcenniejszą z punktu widzenia nabywców część Okręgu Wschodniego; w skali wymienionej jednostki przypadało nań 55% wydobywania rudy, 43% produkcji surówki i odlewów wielkopiecowych oraz 62% wyrobów pudlarskich i walcowniczych (1869 r.), zaś jego wartość (bez uwzględnienia lasów) dochodziła do 40% wszystkich obiektów (1864 r.). Jeszcze przed formalnym zatwierdzeniem przez władze centralne planu sprzedaży, w 1868 r. z propozycją zakupu grupy starachowickiej wystąpił Leopold Kronenberg¹⁴, jednak złożona przez niego oferta (o wartości 1 083 000 rubli)¹⁵, jako niższa od przewidywanej ceny wywoławczej (1 166 150 rubli), została odrzucona¹⁶. Wyznaczona na 14 października 1869 r. licytacja w siedzibie Warszawskiej Izby Skarbowej¹⁷ nie doszła do skutku w związku z bojkotem

13 Tamże, s. 249–264; R. Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914* [w:] *Spółczeństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 16–17.

14 Leopold Stanisław Kronenberg (1812–1878); finansista, przemysłowiec, działacz gospodarczy i polityczny; w 1832 r. objął kierownictwo założonego przez swojego ojca Samuela (1820 r.) domu bankowego, prowadzonego dalej pod nazwą „S. L. Kronenberg, wdowa i synowie”, zaś od 1851 r. „Leopold Kronenberg”; aktywny również m.in. jako współdzierżawca monopolu tytoniowego (1839–1860), udziałowiec Spółki Żeglugi Parowej w Warszawie (od 1848 r.), główny założyciel, a następnie prezes Banku Handlowego (1870 r.), współzałożyciel Warszawskiego Towarzystwa Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych (1871 r.), a także przedsiębiorca branży cukrowniczej. Od 1856 r. zaangażowany w inwestycje kolejowe; w latach 1869–1876 zarządca Towarzystwa Akcyjnego Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Podczas powstania styczniowego był jednym z przywódców obozu „białych”; szerzej zob. R. Kołodziejczyk, *Kronenberg Leopold (1812–1878)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 325–327; W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998, s. 10, 78–79.

15 Nieco wcześniej ofertę zakupu o wartości 1 067 000 rubli złożyli – działając najprawdopodobniej w zмовie z Kronenbergiem – przedstawiciele rodziny Zamoyskich (ich postępowanie miało zapewne stworzyć pozory konkurencji); J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 264–265; J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 108; F. Krzeszowski, *Zakłady...*, s. 161.

16 J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 264; F. Krzeszowski, *Zakłady...*, s. 161; P. Kołodziejczyk, *Przemiany...*, s. 19; „Dziennik Warszawski”, 12 VIII 1869, nr 167, s. 17–24.

17 „Dziennik Warszawski”, 12 VIII 1869, nr 167, s. 1724; „Kurjer Codzienny”, 18 VIII 1869, nr 180, s. 3. W „Kurjerze Warszawskim” podano datę 16 X; „Kurier Warszawski”, 26 VIII 1869, nr 187, s. 3.

ze strony potencjalnych nabywców¹⁸. W tej sytuacji prowadzący sprawę sprzedaży grupy starachowickiej senator Władimir Markus (z ramienia Rejterna zarządzający finansami Królestwa Polskiego)¹⁹ wnioskował do ministerium o obniżenie ceny wywoławczej (o 20%) oraz kwoty wadium (z 30% do 10%). Niemal jednocześnie do Ministerstwa Finansów wpłynęła deklaracja barona Fraenkla²⁰ o zamiarze utworzenia grupy (kompanii) kapitałowej w celu zakupu wymienionych dóbr. Przedsiębiorca zobowiązał się przy tym do wybudowania na miejscu zakładu wytwarzającego szyny oraz inne elementy infrastruktury kolejowej. Posiadający już wówczas hutę ostrowiecką Fraenkel poprzez przejęcie grupy starachowickiej chciał stworzyć odpowiednio silne zaplecze produkcyjne na potrzeby realizacji przyszłych zamówień rządowych związanych z rozwojem kolejnictwa. W prowadzonej działalności (w tym uzyskaniu lukratywnych koncesji) pomocne dla niego miały być koneksje w petersburskich kręgach wojskowych, urzędniczych i finansowych, przy czym część wpływowych osób weszła w skład wspomnianej kompanii. W odpowiedzi na złożoną propozycję ministerstwo poinformowało o ponownym przeprowadzeniu licytacji przy zachowaniu ceny wywoławczej oraz wadium wynoszącym 20%. Fraenkel początkowo odmówił udziału w procedurze. Ostatecznie jednak – upewniwszy się o rezygnacji Kronenberga – jako jedyny przystąpił do licytacji²¹,

18 Licytacja, jako forma sprzedaży dóbr państwowych, była ówczesnie bojkotowana przez przedsiębiorców ze względu na wynikające z jej charakteru podbijanie cen, a także uciążliwy obowiązek wpłacania wadium. W powszechnej opinii formę tę uważano za właściwą jedynie w przypadku postępowania upadłościowego realizowanego na drodze sądowej; J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 265.

19 Władimir (Włodzimierz) Markus; senator, rzeczywisty radca stanu; zarządzał pracą Wydziału Finansów Królestwa Polskiego w ramach Ministerstwa Finansów w Petersburgu. W 1866 r. został mianowany dyrektorem głównym przydującym w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (24 VI) z jednoczesnym pozostawieniem przy wymienionym ministerstwie, a także członkiem Komitetu Urządzającego w Królestwie Polskim. Realizator likwidacji odrębności skarbowej Królestwa; tamże, s. 247, 260; „Gazeta Polska”, 16 X 1866, nr 233, s. 1.

20 Antoni Edward Fraenkel (1809–1883); przemysłowiec, bankier; współwłaściciel założonego w 1808 r. domu bankowego „S. A. Fraenkel” (rozwinętego przez swojego ojca Samuela Leopolda Antoniego), starszy Giełdy Warszawskiej (1843–1865), członek Rady Przemysłowej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, a także kurator Instytutu Moralnie Zaniechanych Dzieci w Mokotowie. Działający pod jego kierownictwem dom bankowy w 1867 r. zakupił hutę w Ostrowcu oraz walcownię „Irena” pod Zaklikowem. Był współzałożycielem i głównym udziałowcem Towarzystwa Akcyjnego Starachowickich Zakładów Górniczych, powstałego (1875 r.) w oparciu o dobra nabytej grupy starachowickiej. Prowadził również działalność m.in. w celu uruchomienia Stalowni Warszawskiej. Był posiadaczem szlachectwa Królestwa Polskiego (1839 r.) oraz rosyjskiego tytułu baronowskiego (1854 r.); K. Reychman, *Szkice genealogiczne*, ser. 1, Warszawa 1936, s. 73–74; J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 245, 267–268; J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 108–112; W. Morawski, *Słownik...*, s. 10, 78; R. Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy...*, s. 17, 26, 28–29, 32–33. Warto nadmienić, iż w niektórych opracowaniach Antoni Edward Fraenkel mylony jest ze swoim ojcem Samuelem Leopoldem Antonim (zm. w 1833 r.); zob. m.in.: F. Krzeszowski, *Zakłady...*, s. 161, 169–170; A. Jezierski, S.M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966, s. 134; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice...*, s. 36–37.

21 J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 247, 257, 263–267; J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 108.

która odbyła się 30 marca 1870 r.²² w Warszawskiej Izbie Skarbowej. Występujący w jego imieniu Antoni Łaski podpisał umowę na zakup grupy starachowickiej za kwotę 1 167 000 rubli. Zgodnie z warunkami kontraktu 20% należności (233 400 rubli) miało zostać uiszczzone w gotówce, zaś pozostała część spłacona w formie oprocentowanych rat rozłożonych na 36,5 roku. Uiszczenie należności za zapasy surowców oraz zmagazynowane wyroby rozciągnięto na 6 lat, po uprzedniej kontroli zgodności stanów księgowego i faktycznego²³. Po zawarciu umowy rozpoczęto procedury związane z przekazaniem nabywcy zakupionych dóbr.

W dniu 10 kwietnia²⁴ 1870 r. minister Rejtern poinformował senatora Markusa (pismo nr 995) o akceptacji ze strony Komitetu do spraw Królestwa Polskiego (24 marca²⁵) oraz władzy najwyższej (28 marca²⁶) dla sprzedaży grupy starachowickiej na rzecz grupy kapitałowej, w której składzie, oprócz barona Fraenkla, znajdowali się: gen. Aleksander Gierngross, gen. Aleksander Gall, kpt. inż. Włodzimierz Potiemkin, inż. radca stanu Modest Radkow-Rożnow, radca kolegialny Wiktor Bykowski, ziemianin Piotr Gubonin oraz kupiec Fiodor Rodokonaki²⁷. Departament Górnictwa pismem z 3 czerwca²⁸ (nr 1252) polecił naczelnikowi Okręgu Wschodniego Janowi Hube²⁹ niezwłocznie po przybyciu na miejsce upoważnionego przedstawiciela nabywcy zorganizować przekazanie mu objętych umową zakładów górniczo-hutniczych³⁰. Do realizacji tego zadania, poza zarządcami poszczególnych zakładów, wydelegowani zostali następujący urzędnicy: markszajder (tj. mierniczy kopalniany) Władysław Stronczyński³¹ – przekazanie kopalń, a także znajdujących się na stanie węglarstwa drewna w sążniach i węgla drzewnego³²; zawi-

22 „Dziennik Warszawski”, 18 II 1870, nr 30, s. 291; AN PAN i PAU, zesp. K III-23 *Mieczysław Radwan*, sygn. 61, s. 1; F. Krzeszowski, *Zakłady...*, s. 162. W części opracowań data sprzedaży grupy starachowickiej podawana jest według kalendarza juliańskiego, tj. 18 III 1870 r.; J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 267; P. Kołodziejski, *Przemiany...*, s. 19 (błędnie: 17 III 1870 r.; J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 108; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice...*, s. 36).

23 J. Jedlicki, *Nieudana próba...*, s. 267; J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 108–109; P. Kołodziejski, *Przemiany...*, s. 19.

24 Data według protokołu z 23 VI 1870 r.; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 1.

25 Data według protokołu z 23 VI 1870 r.; tamże.

26 Data według protokołu z 23 VI 1870 r.; tamże.

27 Tamże; zob. J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 109. Według Jana Pazdura do kompanii mieli należeć również: Henryk (powinno być: Władimir) Markus – członek Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim, rzeczywisty radca stanu Aleksander Woronin, bankier Leon Rozenthal, a także niejaki Rekerecejn; J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 109.

28 Data według protokołu z 23 VI 1870 r.; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 1.

29 Jan Hube (1826 – po 1892); absolwent Szkoły Górniczej w Liège (1852 r.), od 1956 r. zatrudniony w Zachodnim Okręgu Górniczym, zawiadowca pudlingarni i walcowni w Hucie Bankowej (od 1861 r.), naczelnik Wschodniego Okręgu Górniczego (1866–1870), następnie okręgowy inżynier górnictwa; szerzej zob. A. Górak, K. Latawiec, *Zwierzchnicy rosyjskiej administracji górniczej w Królestwie Polskim*, „Studia Archiwalne” 2017, t. 4, s. 76–78.

30 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 1.

31 Zob. Archiwum Państwowe w Kielcach, zesp. 86, *Akta stanu cywilnego Katedralnej Parafii Rzymskokatolickiej w Kielcach*, sygn. 171, [*Akta małżeństw*], 1866 r., s. 52 (poz. 96).

32 Ostatecznie Stronczyński uczestniczył także w przekazaniu zakładu starachowickiego; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 33–34.

dowca węglarstwa Placyd Lisicki³³ – uczestnictwo w przekazaniu drewna i węgla, a także zakładu starachowickiego; sekretarz okręgowy Marcelli Jokiel³⁴ – uczestniczenie w przekazaniu zakładu starachowickiego; rachmistrz Turno i pomocnik inżyniera maszyn Franciszek Berger³⁵ – przekazanie zakładu michałowskiego; dozorca magazynu okręgowego Tuwan i sekretarz do spraw mechanicznych Alfred Wędrychowski – przekazanie zakładu brodzkiego; buchalter okręgowy Ewaryst Wędrychowski i pomocnik architekta Stanisław Poznański³⁶ – przekazanie zakładu nietuliskiego. W dniu (11) 23 czerwca³⁷ naczelnik Okręgu wraz z wyznaczonymi urzędnikami udał się do poszczególnych zakładów, gdzie dokonano zamknięcia sznurowych ksiąg przychodów i rozchodów materiałów oraz produktów (według stanu na 22 czerwca)³⁸. Następnie, na mocy sporządzonego w Nietulisku protokołu, dokonano formalnego przekazania wszystkich obiektów na własność kompanii Fraenkla, którą reprezentował upoważniony przez Laskiego asesor kolegiálny Krysiński. Jednocześnie wyznaczonym urzędnikom okręgowym polecono zająć się szczegółowym przekazaniem poszczególnych składników majątku. Oprócz naczelnika Okręgu Wschodniego (przekazującego) oraz Krysińskiego (przyjmującego) przy sporządzeniu protokołu obecni byli zawiadowcy zakładów: starachowickiego – Michał Szwejkowski, michałowskiego – Jan Krełowski, brodzkiego – Józefat Dębski, nietuliskiego – Ignacy Zawadzki, nadzorca magazynu w Nietulisku – Aleksander Łukaszewicz, a także sztygar kopalni Henryk – Kornel Mazurkiewicz³⁹.

Większość zaplanowanych czynności zrealizowano w ciągu dwóch kolejnych miesięcy. Pod datą (10) 22 czerwca, a więc jeszcze przed sporządzeniem opisanego powyżej dokumentu wstępnego, spisano protokół przekazania kopalń wraz z wykazami majątku nieruchomego i ruchomego oraz materiałów i produktów, a także protokół przekazania zapasów drewna i węgla ze szczegółowym wykazem. Następnego dnia (23 czerwca) formalności dopełniono względem Starachowic (protokół przekazania zakładu, wykazy ruchomości i nieruchomości, produktów oraz materiałów). Prawdopodobnie wówczas⁴⁰ spisano również protokół przekazania zakładowych gruntów, łącznie z ich częścią zajmowaną przez kopalnię Herkules. W ciągu

33 Placyd Franciszek Lisicki (1833–1918); absolwent Instytutu Agronomiczno-Leśnego w Marymoncie (1858 r.), majster huty w Sławkowie (od 1859 r.), referent-rachmistrz zarządu Zachodniego Okręgu Górniczego (od 1860 r.), zawiadowca węglarstwa (1867–1870), a następnie naczelnik (1870–1883) Wschodniego Okręgu Górniczego; A. Górak, K. Latawiec, *Zwierzchnicy...*, s. 78–79.

34 Sekretarz techniczny Okręgu Wschodniego w 1862 r.; *Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnich władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na rok 1862*, Warszawa [1862], s. 328.

35 Pomocnik inżyniera machin Okręgu Wschodniego w 1862 r.; tamże, s. 329.

36 Pomocnik budowniczego Okręgu Wschodniego w 1862 r.; tamże, s. 328.

37 W celu jednoznacznego odróżnienia starego i nowego porządku datowania w nawiasie zapisano występującą w oryginale datę według kalendarza juliańskiego.

38 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 2.

39 Tamże, s. 3; zob. J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 110.

40 Na protokole tym widnieje data 13 VI, co zdaniem autora jest pomyłką (powinno być: 23 VI); zob. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 37.

tego miesiąca zdołano jeszcze sporządzić wykazy materiałów produkcyjnych i pomocniczych (24 czerwca) oraz majątku ruchomego (25 czerwca) w Nietulisku, a także protokół przekazania gruntów zakładu michałowskiego (26 czerwca). Pod datą 2 lipca spisano większość pozostałych dokumentów dotyczących Michałowa (protokół przekazania obiektu, wykazy produktów, materiałów oraz majątku ruchomego i nieruchomego). W ciągu kolejnych dni formalności realizowano w odniesieniu do zakładu nietuliskiego: protokół przekazania obiektu – 10 lipca, wykaz nieruchomości oraz dodatkowy protokół przekazania domu mieszkalnego nr 35 ze stajnią – (3) 15 lipca, wykaz produktów – (8) 20 lipca, protokół przekazania gruntów – (11) 23 lipca, a także brodzkiego: protokół przekazania obiektu, wykazy nieruchomości, ruchomości, produktów i materiałów – (2) 14 lipca, protokół przekazania gruntów – 15 lipca. Pod koniec miesiąca (27 lipca) spisano protokół przekazania gruntów kopalni Henryk. Sierpień poświęcono na sporządzenie rejestrów pomiarowych gruntów: w Michałowie – 8 sierpnia, w Starachowicach – 16 sierpnia, w Brodach i Nietulisku – 20 sierpnia. Ostatnie dokumenty (z 4 grudnia 1870 r.) dotyczyły kopalni Elżbieta (protokół przekazania gruntu oraz rejestr pomiarowy). Zasadniczo dokumentacja sporządzana była w miejscach, których bezpośrednio dotyczyła; odstępstwem od tej reguły były akty odnoszące się do przekazania zapasów drewna i węgla drzewnego (spisane w Starachowicach, co wynikało z delegowania tamże Lisickiego) oraz kopalń (bez odbywającego się *in situ* przekazywania gruntów), a także rejestry pomiarowe wszystkich gruntów⁴¹ – powstałe w Parszowie. W przypadku wykazów ruchomości, nieruchomości, materiałów i produktów w Starachowicach, Brodach oraz Nietulisku poza naczelnikiem Okręgu, reprezentującym nabywcę Krysińskim, jak również wyznaczonymi urzędnikami, dokumenty dodatkowo sygnowali pracownicy wymienionych zakładów, odpowiednio: Sabin Zagórski i Fortunat Tomaszewski (asystenci zawiadowców) oraz hutmistrz Józef Płużański⁴².

Kopalnie rudy

Przekazanie objętych umową miejsc eksploatacji rudy odbyło się w obecności ich zawiadowcy Walerego Nalepińskiego⁴³. Zgodnie ze sporządzonym wówczas protokołem powierzchnia kopalni Henryk⁴⁴ wynosiła 63 mr⁴⁵ i 273 pt⁴⁶ (tj. około

41 Dokumenty te sporządzał markszajder Stronczyński, zaś jako świadek sygnował naczelnik Okręgu Wschodniego.

42 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 5–219; zob. J. Pazdur, *Starachowice...*, s. 110.

43 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 5; zob. *Rocznik urzędowy...*, s. 329.

44 Kopalnia Henryk została uruchomiona w 1838 r. na terenie uroczyska Tomkowski Smug koło wsi Brody. Brak sporządzenia opisu granic i rejestru pomiarowego wynikał z jej położenia w obrębie lasu leśnictwa iłżeckiego również będącego przedmiotem sprzedaży; H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego, pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. 1, Warszawa 1841, s. 380.

45 Wykaz użytych w tekście skrótów jednostek miar zamieszczono na końcu artykułu.

46 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, b. p. Z treści wymienionego protokołu wynika, iż do sporządzonej dokumentacji załączono mapę sytuacyjną, która jednak nie zachowała się

35,78 ha). Kopalnia Elżbieta⁴⁷ składała się w tym czasie z siedmiu⁴⁸ oddzielnych części, leżących pośród działek mieszkańców wsi Tychów. Obszar eksploatacji od strony południowo-wschodniej przylegał do terenu Małyszyna, od południowego zachodu do Mirca, zaś z pozostałych stron otoczony był polami tychowskimi. Z przekazania wyłączone zostały grunty oddane na własność robotnikom górniczym na podstawie ukazu uwłaszczeniowego z (19 lutego) 2 marca 1864 r. W trakcie spisywania protokołu Krysiński zastrzegł konieczność przyszłego wskazania granic przez marszajdera i w jego obecności utrwalenia ich kopcami⁴⁹. Według rejestru pomiarowego kopalni Elżbieta w skład przekazanej nieruchomości wchodziły: żytne grunty orne I klasy – 1 mr 275 pt, II klasy – 32 mr 189 pt, III klasy – 21 mr 271 pt, żytne grunty orne trzyletnie – 8 mr 30 pt, pastwiska III klasy – 4 mr 84 pt, a także tereny nieprzydatne dla rolnictwa: piaski – 26 mr 245 pt, granice, drogi i inne – 1 mr 36 pt, place i powierzchnie pod budowlami – 76 pt. Całość obejmowała łącznie 97 mr 6 pt (około 54,32 ha)⁵⁰.

W załączonym do protokołu przekazania kopalń wykazie inwentarza ruchomego i nieruchomego⁵¹ wyszczególniono budowle przenośne (szopy, jaty) oraz stałe (budynki mieszkalne i inne obiekty). Według spisu w poszczególnych punktach eksploatacji znajdowały się:

w opisywanej jednostce archiwalnej; tamże. Niewykluczone, że wykorzystano tutaj plan kopalni Elżbieta z 1865 r.; zob. D. Dąbrowski, *Tradycje górnicze* [w:] K. Bielenin, D. Dąbrowski, Sz. Orzechowski, I. Suliga, *Górnictwo-hutnicze tradycje rejonu Tychowa* [w:] *Od ekumuzeum aglomeracji starachowickiej do geoparku doliny Kamiennej. Materiały konferencji*, Starachowice 2004, s. 67 (załącznik s. 77).

47 Kopalnię Elżbieta uruchomiono w 1818 r., na początku lat czterdziestych XIX w. eksploatację prowadzono techniką odkrywkową i podziemną; H. Łabęcki, *Górnictwo...*, s. 384; zob. D. Dąbrowski, *Tradycje...*, s. 66–68 (załączniki s. 77–79).

48 Por. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 209.

49 Tamże, s. 9–10.

50 Tamże, s. 11–13. Na temat zasad klasyfikacji gruntów rolnych w Królestwie Polskim zob. M. Strzemiński, *Sto pięćdziesiąt lat polskiej klasyfikacji gruntów*, „Postępy Nauk Rolniczych” 1968, nr 3 (111), s. 93–98.

51 Zamieszczone w materiale źródłowym wykazy majątku ruchomego oraz nieruchomego, a także materiałów i produktów w poszczególnych zakładach zawierają wiele określeń archaicznych lub nieprecyzyjnych, których części nie udało się wyjaśnić. Jednocześnie kolejność odnotowywanych obiektów jest z reguły dość chaotyczna pod względem rzeczowym, co przypuszczalnie ma związek z ich fizycznym rozmieszczeniem w trakcie dokonywania spisu. Z tego względu autor zdecydował się zachować możliwie oryginalny układ treści zestawień, który może być pomocny dla interpretacji przeznaczenia części przedmiotów. W tekście kursywą wyróżniono niektóre z przytaczanych fragmentów rękopisu oraz wspomnianych określeń o niejasnym znaczeniu. Nielicznie występujące różnice ilościowe pomiędzy stanami wynikającymi z zamkniętych ksiąg inwentarzowych, a stwierdzonymi podczas późniejszych kontroli odnotowano w przypisach dolnych. Ze względów edytorskich występujące w oryginale ułamki zwykle zastąpiono dziesiętnymi.

- kopalnia Elżbieta: dom mieszkalny (32–317)⁵², dom mieszkalny większy (62–319), szopa na rudę prażoną⁵³ (120), słup południkowy⁵⁴ (5),
- kopalnia Herkules⁵⁵: dom mieszkalny (17–320), koszary (97–321), piwnica (131–134), jaty nad szybami (4) – 5 szt., szopy na rudę (6) – 4 szt., słup południkowy (4),
- kopalnia Henryk: dom mieszkalny (135–322), koszary (156–323), jaty nad szybami (8) – 5 szt., szopy na rudę (10) – 5 szt., słup południkowy (3).

Reprezentujący nabywcę asesor Krysiński dokonał formalnego przejęcia wymienionych obiektów, zastrzegając jednak przyszłe przekazanie objętych transakcją używanych narzędzi górniczych i mierniczych, które były wówczas zdeponowane w Ogólnym Magazynie Kopalń⁵⁶.

Kolejny wykaz obejmował materiały i produkty:

- kopalnia Elżbieta: krokwie (z drewna drzew iglastych) – 25 szt., tarcice (24 ft x 1,5 in x 12 in) – 100 szt., ruda żelaza – 1364,5 badii,
- kopalnia Herkules nr 1: krokwie (z drewna drzew iglastych) – 482 szt., olej preperowany (tj. oczyszczony) – 0,6 krużki (tj. kubka), liny – 13 sz, tarcice (24 ft x 1,5 in x 12 in) – 3 szt., proch strzelniczy – 2 lb, gwoździe bretnale półtorafuntowe⁵⁷ – 80 szt., żelazo walcowane – 101 lb, ruda żelaza – 4747,5 badii,
- kopalnia Herkules nr 2: krokwie (z drewna drzew iglastych) – 69 szt., olej preperowany – 3 krużki, liny – 18 sz, tarcice (24 ft x 1 in x 12 in) – 3 szt., zrżyny (24 ft x 1,5 in grubości) – 4 szt., gwoździe bretnale półtorafuntowe – 210 szt., ruda żelaza – 826 badii,
- kopalnia Henryk: krokwie (z drewna drzew iglastych) – 92,5 szt., ruda żelaza – 453 badie⁵⁸.

52 W nawiasach podano odnotowane w oryginale numery pozycji inwentarzowych.

53 Wskazuje to na prażenie rudy w obrębie terenu kopalni.

54 Trwałe oznaczenie punktu odniesienia dla pomiarów prowadzonych na terenie kopalni. W dobrach rządowych istniał obowiązek jego wyznaczenia na powierzchniach objętych odrębną siecią triangulacyjną; zob. *Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych także majątków pod opieką rządu zostających*, Warszawa 1843, cz. I, s. 65 (§ 180).

55 Kopalnia Herkules była zlokalizowana na lewym brzegu Kamiennej w pobliżu starachowickiego zakładu wielkopieczowego z lat 1836–1841; jej eksploatację rozpoczęto przed 1836 r.; H. Łabęcki, *Górnictwo...*, s. 380–381.

56 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 17–19.

57 Bretnal (bratnal, łatniak, deskal, gwóźdź deskowy); używany głównie w pracach ciesielskich i stolarce budowlanej. Bretnale półtorafuntowe – tj. których kopa (60 szt.) ważyła półtora lb – zwane były deskalami; H. Łabęcki, *Słownik górniczy polsko-rosyjsko-francusko-niemiecki i rosyjsko-polski (z dodaniem wyrazów odnoszących się do mineralogii, geologii, chemii, oraz ważniejszych rzemiosł kruszcowych) tudzież glossarz średniowiecznej łaciny górniczej w Polsce*, wyd. F. Buczyńska, Warszawa 1868, cz. I, s. 21.

58 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 21–23.

Drewno i węgiel drzewny

Przekazanie zapasów drewna oraz węgla drzewnego znajdujących się na terenie Leśnictwa Itża odbyło się w obecności zawiadowcy węglarstwa Lisickiego⁵⁹. Według załączonego do protokołu wykazu w poszczególnych częściach wymienionego obszaru znajdowało się:

- obchód Borsuki: węgla – 4 koroby⁶⁰,
- obchód Błaziny: drewna – 22 sz⁶¹ (w tym: piłowanego polanowego⁶² miękkiego – 17 sz, rąbanego miękkiego okrągłego⁶³ – 5 sz), węgla – 91,6 krb,
- obchód Kruki: drewna – 181 sz (piłowane polanowe miękkie), węgla – 80,3 krb,
- obchód Lubienia: drewna – 106 sz (piłowanego polanowego: twardego – 94 sz i miękkiego – 17 sz, rąbanego miękkiego: polanowego – 5 sz i okrągłego – 5 sz), węgla – 178,2 krb,
- obchód Tychów: drewna – 11 sz (piłowanego polanowego miękkiego), węgla – 132,4 krb,
- obchód Kutery: węgla – 80 krb.

Łącznie na własność nabywcy przeszło 320 sz drewna oraz 566,5 krb węgla drzewnego⁶⁴.

Starachowice

W protokole przekazania zakładu starachowickiego zawarto szczegółowy opis sposobu weryfikacji stanu ilościowego podlegających procedurze składników majątkowych oraz zakres czynności poszczególnych urzędników:

1. rudy żelaza – poprzez pomiar objętości (Stronczyński),
2. węgiel drzewny – poprzez ocenę stert znajdujących się w szopach, przy piecach oraz na placach,
3. surówka wielkopieczowa – poprzez zinwentaryzowanie wszystkich gąsek, spisanie zaznaczonych na nich wartości wagi oraz ich weryfikacji w odniesieniu do kilku wybranych sztuk (Lisicki),
4. inne materiały oraz inwentarz ruchomy – poprzez mierzenie lub ważenie (Jokiel),
5. inwentarz nieruchomy – poprzez oględziny obiektów (Jokiel)⁶⁵.

59 Tamże, s. 25.

60 Korob – otwarta skrzynia na kołach do przewożenia węgla; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 29. Tu jako jednostka obrachunkowa.

61 W zestawieniu tym ilości drewna podano w sążniach mierzących po 85,75 ft³.

62 Tj. łupanego.

63 Tj. niełupanego (w stanie okrągłym).

64 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 29–31. Nie stwierdzono przy tym żadnych odstępstw między ilościami odnotowanymi w księgach rachunkowych a stanem faktycznym; tamże.

65 Tamże, s. 33–34.

Zgodnie z protokołem przekazania gruntów teren zakładu, wraz ze znajdującą się w jego obrębie kopalnią Herkules, graniczył od zachodu z łąkami mieszkańców Wąchocka, od północy z lasem Leśnictwa Iłża (przy czym w pobliżu kolonii fabrycznej linia rozgraniczająca skręcała na północ, obejmując teren wspomnianej kopalni, sąsiadującej z wymienionym lasem od zachodu i północy), od wschodu częściowo z obszarem leśnym tegoż leśnictwa, a częściowo z gruntami osady Wierzbnik (granica prowadziła tu na południowy wschód, od północy i wschodu przylegając do gruntów wierzblickich). Następnie rozgraniczenie docierało do śluzy na fabrycznym kanale odpływowym⁶⁶, oddzielającym nieruchomości zakładu od gruntów wsi Starachowice po stronie południowej. Nieco dalej (także od południa) granica przebiegała wzdłuż działki starachowickiego urzędu gminnego. Zgodnie z przyjętą procedurą po dokonanych obejściu linię graniczną utrwalono usypując odpowiednie kopce, przy czym – podobnie jak w przypadku kopalń – wydzielone zostały działki przekazane robotnikom górniczym na podstawie ukazu uwłaszczeniowego z 1864 r.⁶⁷ W sporządzonym rejestrze pomiarowym przekazane grunty podzielono na użyteczne i nieużyteczne dla celów rolniczych. Do pierwszej grupy zaliczono działki fabryczne obejmujące ogrody – 7 mr 129 pt, żytne grunty orne: I klasy – 8 mr 65 pt oraz III klasy – 14 mr 277 pt, pastwiska: I klasy – 19 mr 38 pt oraz III klasy – 17 mr 97 pt. Do grupy drugiej przypisano powierzchnię wód (stawu i rzeki) – 114 mr 130 pt, teren kopalni rudy żelaza Herkules – 30 mr 215 pt, powierzchnię objętą eksploatacją piasku formierskiego – 120 pt, drogi, granice i place pod budynkami – 35 mr 78 pt, place fabryczne – 7 mr 55 pt, kanał doprowadzający wodę – 10 mr 270 pt, miejsca do składowania szlaki, brzegi rzeki, wyspę i inne nieużyteczne grunty – 16 mr 209 pt. Oprócz wymienionych powierzchni (łącznie 282 mr 182 pt, tj. 158,22 ha) dodatkowo odnotowano przekazane na własność górników grunty rolnicze – 37 mr 182 pt, co razem dało 320 mr 64 pt⁶⁸ (179,28 ha).

W wykazie nieruchomości zakładu starachowickiego do budowli wodnych zaliczono: staw i upust (1–66)⁶⁹, groblę (67–68), kanał upustowy (69–70), kanał odprowadzający wodę (71), śluzę z mostem (72–92), kanał wiosenny⁷⁰ (93), pogródkki (94), śluzę pogródkową (95–113), kryty kanał odpływowy (114–122), kanał odkryty (123–131), kanał odpływowy (132) oraz kanał odprowadzający (133–134). W grupie budowli fabrycznych wymieniono: dwa piece do prażenia rud (135–149), piec rumfordzki⁷¹ (150–162), dwie szopy na węgle (163–180), zabudowanie na rudę (181–192), zabudowanie mieszczące miechy i *maszynię* (193–262), miechy cylindrowe

66 W oryginale zamiast kanału podano omyłkowo rzekę Kamienną; tamże, s. 38.

67 Tamże, s. 37–38.

68 Tamże, s. 39–41.

69 W nawiasach podano odnotowane w dokumencie numery pozycji inwentarzowych.

70 Zapewne chodzi tu o kanał odprowadzający nadmiar wód w okresie wiosennych roztopów.

71 Piec szybowy do prażenia rudy; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 191.

z *maszynerią* (263–408), wieżę gichtową⁷² (409⁷³–488), urządzenia gichtociągu (489–600), trzy wielkie piece (601–620), odlewnię (621–641)⁷⁴, suszarnię (642–657), magazyn z kancelarią zakładu (702), szopę nad wagą przy zakładzie (703), place fabryczne (704–760), plac z ogrodzeniem dwóch stron domu (761–803), różne części lane (tj. odlewy) przy budowlach (804–815), szopę na skład kamieni zaprawnych⁷⁵ (816), piec rumfordzki do prażenia rudy (817–826), a także koło wodne (827). Wyszczególniono również rządowe budynki mieszkalne wraz z infrastrukturą towarzyszącą: dom nr 1 (1–166), stajnię przy tymże (167–221), piwnicę (222–226), domy nr 2 (227–324), nr 3 (325–345), nr 15 (676–709), nr 19 (805–835), nr 20 (836–870), połowę domu⁷⁶ nr 21 (871), domy nr 23 (984–1006), nr 24 (1007–1075), nr 25 (1076–1147)⁷⁷, szopę przy domu nr 20 (1229–1234), drogi komunikacyjne (1235–1246), plantacje na terenie placu zakładowego (1247–1258), dach nad piwnicą (1259–1260), zabudowania przy domu nr 25 (1261–1269) oraz koszary przerbione na dom mieszkalny (1270–1322)⁷⁸.

Zestawienie przekazywanego majątku ruchomego oprócz liczb poszczególnych przedmiotów w części przypadków zawierało także ich łączną wagę⁷⁹. Wyszczególnione zostały tu: haki duże kute – 9 sztuk (1110 lb), drągi różne kute – 16 (1908 lb), drągi do sztychu – 3 (240 lb), gracie do żuźla – 11 (366 lb), sztachle (pogrzebacze⁸⁰) kute – 15 (1376 lb), haczyki i gracki do form – 12 (103,5 lb), łopaty szorowe, tj. do czyszczenia pieca – 14 (390 lb), kijanie (młoty) kute – 4 (132 lb), haki do żuźla – 5 (50 lb), waga frachtowa – 1 (2425,5 lb), cechy mosiężne z napisami – 4 (14 lb), wagi żelazne do rudy – 3 (4791 lb), wagi z szalami – 2 (1320 lb), drągi do podnoszenia stawideł – 5 (264,5 lb), formak do form⁸¹ – 1 (34,5 lb), klucze do śrub – 10 (400 lb), tablice lane do przetykania gicht – 3 (198 lb), wiatromierze – 6, sikawka o czterech kołach – 1 (2376 lb), latarnie z lampami i blokami – 2, latarń z kinkietami – 2, grundwaga⁸² blaszana – 1, winda żelazna – 1, bloki do kranichów (dźwi-

72 Tj. służącą do załadunku wsadu wielkopieczowego.

73 W oryginale omyłkowo: 459.

74 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 45–47.

75 Tj. do budowy zapraw wielkopieczowych.

76 Połowę budynku wraz z przypisanymi urządzeniami (pozycje inwentarzowe 872–896) otrzymał na własność jeden z robotników; przekazaniu podlegała pozostała część obiektu (pozycje 897–961); AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 48–49.

77 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 48–49.

78 Tamże, s. 45–51.

79 W dalszej części tekstu jej wartości podano w nawiasach.

80 W wersji rosyjskiej: кочепра; tamże, s. 54.

81 Kamienny element zaprawy wielkopieczowej z otworem na osłonę dyszy (formę), „kamień, w którym forma osadzona”; J. Osiński, *Opisanie polskich żelaza fabryk...*, Warszawa 1782, s. 46; por. I. Suliga, *Ocena poziomu technicznego hutnictwa w dobrach Malachowskich* [w:] *Rola rodu Malachowskich w dziejach Ziemi Koneckiej*, red. W. Pasek, Końskie 2015, s. 36–37; M. Karbowniczek, I. Suliga, *Technologia wielkopieczowa w zakładzie hutniczym z połowy XIX wieku w Rejowie* [w:] *Inwestycje banku centralnego w Zakłady Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. W 190. rocznicę powstania Banku Polskiego oraz 180. rocznicę uruchomienia Huty Rejów*, Skarżysko-Kamienna 2019 (Znad Kamiennej. Studia i materiały, t. 6), s. 65–66.

82 Przyrząd do wyznaczania linii poziomej.

gów) mniejsze – 2, także większe – 6 (2376 lb), kranichy do ciężarów – 2 (16236 lb), sztangi drewniane – 2, śruby do wzmocnienia – 10 (16 lb), blachy lane pod kranichy – 2 (4055 lb), szrubsztaki (imadła) kute – 2 (237,5 lb), skrzynki do wiatromierzy – 4, schody drewniane do cylindrów – 1, szlengi (zawiesia) do dźwigania kastli (skrzynek) – 2 (182 lb), drewniany model na sztender⁸³ do obtaczania wału – 1, korby kute – 2 (34,19 lb, szajby (tu: koła pasowe)⁸⁴ drewniane – 2, korzec do węgla – 1 (4 lb), kafar drewniany do fragmentów – 1, a także znajdujące się przy nim: sworzeń z blachami – 1 (15), hak do zawieszania kluby, tj. bloku⁸⁵ – 1 (24,5 lb), klamry i skoble kute – 12 (23,19 lb), kluba z kółkiem lanym – 1 (65,5 lb) oraz kluba z kleszczami – 1 (57,5 lb), ponadto kleszcze kowalskie kute – 6 (39 lb), kowadło kute – 1 (244 lb), szparogi (małe kowadła⁸⁶) kute – 2 (114 lb), osęki (bosaki) ogniowe – 20 (174 lb), miech skórzany – 1, stołek sosnowy – 1, stoły – 3, *lejbszpica* do borowania – 1 (33 lb), drewniany model do odlewania wału – 1, sikawka na dwóch kołach z pudłami (zbiornikami) z blachy kotłowej – 1 (220 lb), beczki blaszane na olej i oliwę – 2 (122 lb), wentyl mosiężny – 1 (50,5 lb), sążeń drewniany okuty – 1, arszyn żelazny⁸⁷ – 1, krużka (kubek) z blachy cynowej o objętości 1/10 wiadra – 1, pudełko gwichtów (odważników)⁸⁸ mosiężnych – 2, gwichty lane, ocechowane: jednofuntowe – 2, dwufuntowe – 2, trzyfuntowe – 2, czterofuntowe – 2, dziesięciofuntowe – 3, dwudziestofuntowe – 1, jednopudowe – 23 (920 lb), dwupudowe – 15 (1200 lb), trzypudowe – 12 (1440 lb), dziełko *Tablice zamiany miar i wag ruskich na polskie* – 1, gwicht lany półfuntowy – 1, cecha z herbem do odlewów – 1, dziełko *Dobry byt fabrykantów i rzemieślników* – 1, belka kuta do wagi – 1 (1000 lb), łańcuchy do tejże – 4 (693 lb), szale lane do wagi – 2 (1327 lb), modele drewniane okute z czterema uszami do rur 9 i 10 cali z mufami i szajbami – 11, kręgi kute z dwiema przepustnicami blaszanymi – 9, szablony drewniane z flachajzami (płaskownikami⁸⁹) kutymi do rur 9 i 10 cali – 4 (286 lb), pompa mała do źródła – 1, modele drewniane na wysuwki do wodociągu nr 29, 30, 31 i 32 – 4, szablony okute do rur wodociągowych od nr 101 do 113 do rur dziesięcio- i piętnastocalowych – 2 (80 lb), modele okute na rury (nr od 90 do 95, od 98 do 105, 107, od 109 do 111, 113, 114, 117, 151, 160 oraz f[?]854) – 21 (120 lb), *szajba* drewniana do modelu nr 123 na rury wodociągowe – 1, model na konsol rogowy i kątowy – 1, a także podsufitowy – 1, model na kolumnę ażurową z szablonem – 1, model na ramę do okien dla magazynu michałowskiego – 1, pieczęcie mosiężne do tuszu i laku – 3, modele drewniane na tryby *kopulacyjne* (sprężone?) mniejsze i większe – 2, liny do kranicha (średnicy 1,5 in) – 25 sz długości oraz lina szpagatowa (średnicy 1,5 in) – 26 sz długości – 1 (130 lb), modele lane

83 Sztender – podstawa urządzenia w formie słupów; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 280.

84 <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/szajba/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

85 <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/kluba/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

86 Szparóg – „kowadełko ostro zakończone do odkuwania wewnętrznych ścian w metalowych przedmiotach z otworami”; <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/szparóg/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

87 Przymiary o długościach odpowiednio: 1 sążnia i 1 arszyna (1 arszyn = 0,7112 m).

88 <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/gwicht/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

89 Niem. Flacheisen – płaskownik.

na platy (płyty) do mostu stałego na Wiśle⁹⁰ – 2 (1070 łb), rury lane wiatrowe – 13 (4992 łb), szyby lane heblowane do rur przy ogrzewanym powietrzu – 2 (960 łb), śruby kute do tychże – 18 (36 łb), rury lane z szajbami wytoczonymi do dysz – 12 (4205 łb), śruby kute większe do tychże – 4 (207 łb), kute obręcze gwintowane do tychże – 6 (311 łb), mutry⁹¹ kute środkowe – 2 (47,5 łb), korby kute – 2 (35 łb), obłąki kute do rur – 2 (59,5 łb), szala dębowa okuta – 1, kraty druciane do okien giserni – 26, modele na rury proste (średnicy 8 in) do aparatu gazowego w Samsonowie⁹² – 3, także modele (średnicy 12 in) – 4, model na rurę krzyżową – 1, zegar ścienny – 1, szafa na akta – 1, dziełko o torfie – 1, *sznejdkłuba* (gwintownica?) do śrub – 1, książka obrachowań miąższości drzewa – 2, modele drewniane na blachy do komina i kapę – 2, a także kula lana do kafara – 1 (1138,5 łb)⁹³.

Kolejny wykaz obejmował stan przekazywanych wyrobów znajdujących się na terenie fabryki. Z produktów wielkopieczowych odnotowano 10682 pd i 36 łb surówki w gęsiach oraz 7795 pd we fragmentach, do których zaliczone zostały: formy dla odlewania surówki w sztukach⁹⁴ (1806 pd i 5 łb), płyty pod rudę w budynku przygotowawczym (205 pd), blachy kopytowe⁹⁵ przy wielkich piecach (548 pd 20 łb), płyty wzmacniające z przodu pieców (156 pd 10 łb), płyty tworzące powierzchnię przed wielkimi piecami i służące do wyciągania po nich szlaki (733 pd 25 łb), okrągła płyta do zakrywania szybu wielkopieczowego (18 pd), ściany skrzyń w piecach grzewczych w kancelarii i pod wylotem pieca (21 pd), ściany skrzyń w piecach grzewczych znajdujących się w domach, które przeszły na własność górników na podstawie postanowienia komisarza do spraw włościańskich (142 pd), skrzynki formierskie (1978 pd 20 łb), kozły (stojaki) do toczenia rdzeni odlewniczych (31 pd 35 łb), skrzynki i płyty do gliny (93 pd 20 łb), forma do odlewania walców⁹⁶ (62 pd 20 łb), wrzeczona do rdzeni (58 pd 5 łb), belki wagowe⁹⁷ dla odlewni (13 pd 25 łb), krzyż i zawiesia do podnoszenia skrzyń w odlewni (47 pd 30 łb), okręgi⁹⁸ do odlewania walców (220 pd 20 łb), stół do suszarni⁹⁹ w odlewni (11 pd), formy do odlewania kowadeł (21 pd), kula do kafara (55 pd), płyty do nacinania śrub i nakrętek (23 pd 10 łb), płyty i piecyk dla ogrzewania (zapewne pomieszczenia) koła wodnego (22 pd), cewki (429 pd 30 łb), koło zębate (55 pd), walce do walcowni (218 pd 20 łb),

90 Tj. Mostu Aleksandrowskiego (znanego szerzej jako most Kierbedzia), wybudowanego w latach 1859–1864 według projektu polskiego inżyniera Stanisława Kierbedzia (1810–1899). Był to pierwszy żelazny most nad Wisłą wzniesiony w Warszawie; zob. B. Orłowski, *Historia techniki polskiej*, Radom 2006, s. 194–195.

91 Tj. nakrętki; <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/mutra/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

92 Tj. nagrzewnicy dmuchu wielkopieczowego, zainstalowanej w Samsonowie w 1865 r. (po pożarze zakładu w 1866 r. urządzenie przeniesiono do huty w Mroczkowie); J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963, s. 211.

93 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 53–63.

94 Lekcja niepełna, w oryginale: шытахъ.

95 W oryginale: бороздовня доски; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 4.

96 Zapewne chodzi tu o elementy walcowni.

97 W oryginale: коромысла; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 30.

98 W oryginale: круги.

99 Zapewne chodzi o suszarnię form odlewniczych.

czop (39 pd 20 lb), ekscentryk (65 pd), płyta (4 pd), łącznik do walcarki¹⁰⁰ (7 pd 20 lb) oraz surówka w niewyróżnionych fragmentach (706 pd 25 lb). Odrębnie podsumowano produkcję odlewniczą, zestawiając ilości według wyróżnionych oddziałów: I – 188 pd 20 lb, II – 315 pd 30 lb, III – 791 pd 7 lb oraz IV – 246 pd 2,5 lb¹⁰¹.

W dalszej kolejności zestawiono przekazane materiały przetworowe (tj. przeznaczone do przeróbki w procesie produkcyjnym), pomocnicze i budowlane. Do pierwszej grupy zaliczono zapasy rudy żelaza z kopalń: Elżbieta – *procentowa* – 3817,66 bd, a także z *połączeniem* – 1689,5 bd, Henryk¹⁰² – 3948,7 bd, Paweł¹⁰³ – 314,61 bd, Herkules¹⁰⁴ – Czałczyński Smug – 3967,85 bd, Herkules¹⁰⁵ – Mieszala – 423,54 bd, Jadwiga¹⁰⁶ – 877,23 bd, a także kamienia wapiennego – 1416,03 bd, drewna w obrębie Lipie – 420 sążni, drewna na terenie zakładu – 455,31 sz oraz węgla drzewnego – 3117,875 krb. W pozostałych grupach¹⁰⁷ wymienione zostały: posiadane ilości łożu (47 lb) i przędzy konopnej (1 lb), formy miedziane (80 lb), zapasy piasku zwyczajnego (52 skrzynki) oraz gliny zwyczajnej (26 skrzynek), opałki (62 szt.), cegły zwyczajne (150 szt.), kamienie zaprawne (580 ft³), minia (2 lb), złom metalowy: żelazo kute (1,75 pd), miedź (2,52 pd), żelazna blacha walcowana (11,88 pd), stal (4,63 pd), jak również żelazo kute (3 pd), mosiądz w panewkach (5 lb), lina o średnicy 2 in (192 lb), biały witiol w proszku (1,5 lb), podwójne gwoździe maszynowe (240 szt.), kamienie ścienne (3,5 sz³) oraz blaszane poziomice (2 szt.)¹⁰⁸.

Michałów

Zgodnie z treścią protokołu przekazania gruntów teren zakładu michałowskiego graniczył od zachodu z polami i łąkami osady Wierzbnik, od północy z lasem leśnictwa iłżeckiego, nieruchomościami podleśnego straży wierzbnickiej oraz wsi Michałów, od wschodu z obszarami leśnymi Leśnictwa Bodzentyn, a także gruntami Michałowa, zaś od strony południowej z lasami leśnictwa bodzentyńskiego oraz wsią Wanacja. W trakcie obchodu granic i sypania kopców dokonano wydzielienia działek przeznaczonych dla pracowników górnictwa na podstawie carskiego ukazu z 1864 r.¹⁰⁹ W załączonym rejestrze pomiarowym wyszczególniono rodzaje

100 W oryginale: соединитель для прокатных станков; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 54.

101 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 65–67.

102 W oryginale omyłkowo: Herkules; por. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 22.

103 Kopalnia Paweł znajdowała się w sąsiedztwie wsi Piaski koło Parszowa; czynna od 1816 r.; H. Łabęcki, *Górnictwo...*, s. 375–376.

104 W oryginale omyłkowo: Henryk; por. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 22.

105 W oryginale omyłkowo: Henryk; por. tamże.

106 Kopalnia Jadwiga położona była na południowy zachód od Starachowic (po południowej stronie Kamiennej); zob. A.S. Kleczkowski, *Rudy żelaza w utworach pstrego piaskowca północnego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich*, „Prace Muzeum Ziemi”, nr 15, cz. I, 1970, s. 201, 217.

107 W dalszej części zestawienia niektóre materiały przypisano do poszczególnych kategorii według niejasnych kryteriów, np. do materiałów pomocniczych zaliczono zapasy cegieł i kamieni, zaś do budowlanych – witiol w proszku.

108 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 69–73.

109 Tamże, s. 81–82.

przekazanych gruntów: ogrody – 250 pt, żytne grunty orne: I klasy – 2 mr 145 pt, II klasy – 10 mr 13 pt oraz III klasy – 10 mr 106 pt, oddzielne łąki IV klasy – 3 mr 92 pt, pastwiska III klasy – 200 pt, a także przestrzenie nieużyteczne rolniczo: wody – 3 mr 236 pt, luźne piaski – 6 mr 298 pt, granice, drogi itp. – 3 mr 297 pt, place oraz powierzchnię zajęta przez budynki – 4 mr 184 pt, piaski na potrzeby zakładowe – 270 pt, a także staw fabryczny z terenem zalewowym – 403 mr 276 pt. Łącznie z gruntami oddanymi pracownikom (10 mr 29 pt) teren zakładu obejmował 461 mr 296 pt¹¹⁰ (około 258,7 ha).

W wykazie nieruchomości odrębnie zestawiono obiekty fabryczne i zabudowania mieszkalne. W pierwszej grupie wymienione zostały: staw (1–2)¹¹¹, grobla (3), kanał fabryczny (4), kanał upustowy (5), upust z kamienia ciosowego (6–31), zabudowanie pudlingarni z pogródkami (31¹¹²–85), dwa piece pudlowe, jeden szwejsowy (spawalniczy) i trzy kominy z cegły (85–114), koło wodne o średnicy 30 ft (114–143), mechanizm dwóch par walców (143–156), mechanizm walcowni (156–207), części maszynarii młotowej (207–238), części maszynarii nożyc (238–260), stawi-dło w pogródkach (260–316), posadzka z lanych płyt w pudlingarni (317), budynek magazynu z kamienia o wymiarach: 138 ft długości, 37 ft szerokości i 13 ft wysokości, tj. około 39,7 m x 10,7 m x 3,7 m (318–357), kamienna suszarnia na drewno z kancelarią (318–357), drewniany barak¹¹³ na sikawkę przeciwpożarową (383–385), żelazna dwuskrzydłowa brama wjazdowa (385–388), dwa kamienne domy (nr 1 i 2) w stylu szwajcarskim dla stróży (388–441), parkan wokół placu zakładowego (441–459), bruk na placu fabrycznym (459–471), urządzenie kafara do prób żelaza (471–496), koszary dla górników (496–616), plantacje (nasadzenia) przy zakładzie dla wzmocnienia tamy (616–620), drogi i mosty (620), piec wapienny (621) oraz kopiec przy zakładzie (622–623). Z zabudowy mieszkalnej i towarzyszącej wyszczególniono: dom dla zawiadowcy (1–356), stajnię, gumno i wozownię (357–466), a także domy murowane: nr 2 (467–519), nr 9 (834–868), nr 11 (905–940), nr 14 (1016–1074), nr 19 (1225–1258) i nr 21 (1291–1295)¹¹⁴.

Wśród przekazywanych ruchomości odnotowano następujące pozycje: drągi kute – 20 szt. (1072 lb), szpice – 8 (354 lb), pazury/gracki – 4 (144 lb), łopaty do surówki – 4 (131,5 lb), kleszcze kowalskie – 2 (60 lb), kleszcze do pieca glijowego (spawalniczego) – 2 (25,5 lb), łopaty do młota pudlarskiego – 3 (104 lb), kleszcze do młota – 2 (40 lb), kleszcze do walców – 16 (140 lb), pazury do walców – 39 (861,5 lb), belki do walców – 6 (396 lb), klucze do śrub – 6 (121 lb), sikawki o dwóch kołach – 2, a także o czterech kołach – 1, ośki (bosaki) – 14 (89 lb), blaszana beczka na oliwę – 1 (96,5 lb), szafy na dokumenty – 2, wagi z szalami drewnianymi okutymi – 2 (790 lb), waga z odlewanymi szalami żelaznymi, składająca

110 Tamże, s. 83–85.

111 W nawiasach zamieszczono odnotowane w źródle numery pozycji inwentarzowych.

112 Zapewne powinno być: 32 (analogicznie – w części dalszych pozycji).

113 W wersji rosyjskiej: drewniana stodoła, w polskiej: wystawka; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 90–91.

114 Tamże, s. 89–93.

się z kutej belki (248 lb), czterech łańcuchów (64 lb), dwóch lanych blach żelaznych (970 lb) oraz czterech kutych haków (16 lb), a także herb imperium rosyjskiego z napisem – 2, bloki kute – 4, kute haki do wag – 2 (84 lb), blok do ciężarów – 1, drągi kute do stawideł – 4 (72 lb), kute kleszcze do kafara – 1 (54 lb), drabina drewniana – 1, szafa na akta (3 łokcie wysokości, 2 łokcie szerokości) – 1, bany lane do młota – 6 (5246 lb), kowadła lane – 4 (3831 lb), młot pudłowy¹¹⁵ – 1 (6534 lb), odlewane walce do walcowni – 2 (6680 lb), walce kalibrowe – 9 (17626 lb), sztenderek z tarczą¹¹⁶ – 1 (356,5 lb), klamra kuta do nożyc – 1 (20 lb), drągi piecowe – 10 (255 lb), odlewana skrzynia na wodę – 1 (2040 lb), lagry (panewki) mosiężne – liczby nie podano (303,5 lb), kula (baba) lana do kafara – 1 (1747 lb), dzwonek mosiężny z przyrządem – 1 (7 lb), skrzynia drewniana na sprzęty – 1 (40 lb), miech skórzany – 1, kowadło kute – 1 (73 lb), szparog kuty – 1 (94 lb), szrubstaki (imadła) – 2 (176 lb), *sznajdkluby* (gwintownice?) kute – 2 (34 lb), *sznajdbuzy* z hakami¹¹⁷ – 5 (3 lb), okucie pnia do gwintowania – 1 (96 lb), części mosiężne do sikawek – 2 (4 lb), dziełko o torfie – 1, dziełko o cholerze – 4, arszyn żelazny – 1, sążeń okuty – 1, stopa okuta¹¹⁸ – 1, pudełko gwichtów mosiężnych – 1, gwichty żelazne lane: półfuntowe – 1, jednofuntowe – 2, dwufuntowe – 2, trzyfuntowe – 3, pięcioletowe – 2, dziesięcioletowe – 4, dwudziestofuntowe – 3, jednopudowe – 20 (800 lb), dwupudowe – 31 (2480 lb), czteropudowe – 4 (640 lb), książka zamiany miar i wag – 1, dziełko *Dobry byt fabrykantów* – 1, kiszka do sikawki – 1 (16 lb), pieczątki urzędowe mosiężne – 3, odlewane skrzynie żelazne na wodę – 3 (2720 lb) oraz podkładki pod śruby ramiennikowe koła wodnego – 24 (340 lb)¹¹⁹.

Przekazaniu podlegały także znajdujące się w zakładzie produkty, materiały przetwórcze i pomocnicze. W pierwszej kategorii wymieniono półprodukt pudlarski – 19872,5 pd, a także sztorce¹²⁰ zwyczajne – 4340,25 pd. Do materiałów przetworowych zaliczono zapasy drewna w Leśnictwie Iłża: na terenach obrębów Ruda – 18,5 sz³ i Lipie – 338 sz³, w Leśnictwie Bodzentyn: w obrębach Rzepin – 122,5 sz³ i Radkowice – 36,5 sz³, a także w zakładzie – 425,5 sz³. Surówki w gęsiach i we fragmentach stwierdzono łącznie 15559,75 pd, starego żelaza lanego¹²¹ – 2773,5 pd,

115 Młot wodny służący do wstępnego uformowania wyświeżonego w piecu pudłowym żelaznego bochna przed jego dalszą obróbką w walcierce pudlarskiej; zob. M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 142.

116 Inaczej: sztenderk krągowy lub skrzynka; nieruchoma część tokarni, w której osadzony jest obracający się wałek (szpindel) zakończony kręgiem z obsadą (futrem) obejmującą toczony przedmiot; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 68, 250, 280.

117 Wersja rosyjskojęzyczna sugeruje, że chodzi tu o maszynę do gwintowania (винтонарезная машина), jednak waga pojedynczej sztuki (około 0,25 kg) wskazuje raczej na wymienne ostrze (narzynkę). Zob. AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 100–101.

118 Ostatnie trzy pozycje odnoszą się do przymiarów długości.

119 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 97–103.

120 Sztorce, sztorce; płaski półprodukt żelazny powstały w wyniku szwajcowania (spawania) i walcowania platyn pudlarskich, przygotowany do walcowania na blachę; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 281.

121 Do kategorii tej załączono szczegółowy wykaz przedmiotów: słupy fryserskie (? – кричкихъ столбовъ) – 4 szt. (194 pd), pień kowadłowy – 1 (82 pd 20 lb), skrzynki – 4 (152 pd), maszyny

zaś kutego – 167,45 pd. Z materiałów pomocniczych wyszczególniono posiadane zapasy: mosiądzu starego – 300 lb i nowego – 964 lb, odlewów żelaznych oddziałów: I – 21 pd, II – 210,13 pd¹²², III – 971,38 pd¹²³, IV – 310 pd, a także: łożu – 45 lb, oliwy – 47,5 lb, oleju rzepakowego – 4,5 kubka, paku – 10 lb, linę – 83 lb, łopaty żelazne – bez podania liczby (5,5 lb), stal angielską laną – 19 lb i kutą – 2 lb, węgiel drzewny – 46,6 krb, żelazo walcowane: obręczowe – 19 pd, o przekroju kwadratowym i okrągłym – 18,63 pd, oraz wymiarowe w pasach – 2,58 pd, ścinków żelaza – 57,25 pd i blachy – 844,83 pd, tarcice sosnowe – 9 szt, krokwie – 2 szt., a także kamienie – 172,92 ft¹²⁴.

Brody

Według opisu w protokole przekazania gruntów zakład brodzki od zachodu graniczył z łąkami Krynek, od wschodu i południa z innymi gruntami tejże wsi, zaś od północy z terenami Rudy i Brodów¹²⁵. Zgodnie z załączonym rejestrem pomiarowym przekazane zostały: ogrody – 3 mr 65 pt, żytnie grunty orne: II klasy – 10 mr 27 pt oraz trzyletnie – 5 mr 77 pt, pastwiska II klasy – 10 mr 64 pt, błota – 25 pt, a także: wody (staw i kanał) – 215 mr 190 pt, granice, drogi itp. – 19 mr 211 pt, place zakładowe i pod zabudowę – 19 mr 163 pt, piaski na potrzeby fabryczne – 1 mr 80 pt. Razem z działkami przekazanymi na własność pracowników górnictwa (15 mr 63 pt) powierzchnia zakładu zajmowała 310 mr 175 pt¹²⁶ (około 173,9 ha).

do młotów – 2 (59 pd i 28 pd), wał od maszynierii – 1 (170 pd), złączonych (соединительных) wałków – 5 (187 pd 5 lb), wałki – 5 (315 pd 5 lb), wałki gwintowane – 2 (127 pd 20 lb), mitelsztyk (element służący sprzęganiu dwóch wałków) z mufą – 1 (22 pd 10 lb), mufa – 1 (10 pd 10 lb), segment – 1 (15 pd), sprzęgło półzębne – 1 (10 pd), płyty – 40 (560 pd 30 lb), bany – 3 (42 pd 20 lb), skrzynka z surówki – 1 (16 pd 10 lb), skrzynka – 1 (4 pd), kowadło – 2 (35 pd 15 lb), próg (?) przed piecami – 1 (5 pd), kocioł – 1 (1 pd 35 lb), wybrakowane ciężary – 51 pd, nieokreślony kawalek – 17 pd 20 lb, przepalona surówka – 666 pd 15 lb; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 107; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 209; tamże, cz. II, s. 31, 77.

122 Według dołączonego spisu zaliczono tutaj: bramy – 3 (41 pd 5 lb), muf wałków (?) – муфть... валкамь – 21 (144 pd), drzwi – 2 (10 pd), zatyczka (?) – 1 (2 pd), kula do kafara – 1 (13 pd); AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 107.

123 W załączonym spisie wymieniono tu: *maszynierię* (?) – 1 (60 pd), mitelsztyki połączone z wałkami – 4 (45 pd), segment (?) – 1 (16 pd), mitelsztyki z mufami – 11 (88), drzwi do pieców – 2 (12 pd), części do młota – 2 (7 pd 10 lb), ? (шурлеги?) – 1 (7 pd 5 lb), drzwi do takowego – 1 (1 pd 15 lb), ławę do wałków – 3 (24 pd 4 lb), kocioł ? (котель?) do wałków – 1 (7 pd 20 lb), skrzynkę do wałków – 1 (10 pd 10 lb), skrzynkę na glinę – 1 (10 pd 10 lb), piece grzewcze – 2 (55 pd), koła zębate do wałków – 4 (1 pd 20 lb), koła do tacek/wózków – 5 (4 pd 15 lb), koło zębate 8... (?) – 1 (180 pd), wzmocnienia koła wodnego – 2 (38 pd), klapy do kominów – 3 (9 pd), płyty paleniskowe – 2 (108 pd), płytę piecową – 1 (45 pd), podkładkę do mitelsztyka – 1 (11 pd 30 lb), płytę do śrub – 1 (17 pd 20 lb), podkładki (?) – 3 (3 pd), kowadło – 2 pd 20 lb, kosze – 3 (6 pd), połączone wałki – 3 (90 pd), kulę do kafara – 1 (13 pd 10 lb), drzwi do suszarni – 1 (17 pd), kowadło – 22 pd, dekle (?) – 4 (4 pd), płyty do kowadła – 2 (39 pd), dekiel na wałek – 1 (8 pd 15 lb) oraz belkę (?) – 1 (7 pd 10 lb); AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 107, 109.

124 Tamże, s. 106–109.

125 Tamże, s. 117–118.

126 Tamże, s. 119–121.

W wykazie nieruchomości wyszczególnione zostały: staw fabryczny o powierzchni 377 500 sz² (około 112,7 ha) wraz z główną groblą (1)¹²⁷, upust z poszczególnymi częściami, okuciem, stawidłami itp. (1–32), galeria upustu (1–3), kanał odprowadzający wodę od upustu (1–2), most na tymże (1–4), kanał fabryczny (1–2), most na tymże (1–6), most na kanale *Kryneckim* (1–5), kanał górny (1), śluza z częściami (1–17), kanał alimentacyjny, tj. zasilający (1–8), most na rzece Lubiance (bez numeru pozycji), murowana z kamienia suszarnia na drewno pokryta blachą cynkową (1–65), kamienny magazyn kryty blachą cynkową (1–78), otaczający teren fabryczny parkan z murowanymi słupami i trzema bramami wjazdowymi (1–22), plac zakładowy (1010,5 ft x 310 ft, tj. ok. 291 m x 89 m) zaopatrzony w rynsztoki (1–5), drzwi w parkanie (6–7), szopa z tarcic (60 ft x 50 ft, tj. ok. 17 m x 14 m) z wrotami (9,5). W dalszej części wymieniono zabudowania i wyposażenie pudlingarni: budynek pudlingarni z fundamentami (1–2), pogródkki ze ścianami, okuciem itp. (3–69), piece pudlarskie (1–4), koło wodne o sile 40 koni (1–34), mechanizm obsługujący dwie pary walców (1–42), mechanizm młota (1–31), mechanizm nożyc (1–16), stawidło w pogródkach przed kołem wodnym (1–23), mechanizm do poruszania stawidła (1–45), wał żelazny koła wodnego (1–4), drabiny z słupami (5–6) oraz posadzkę z taflí żelaznych lanych (1). Spis infrastruktury zakładu fryszerskiego obejmował: ognisko fryszerskie z ogrzewaczem (1–27), dwa kolejne ogniska fryszerskie (28–45), sześć odlewanych skrzynek żelaznych na wodę (46), drewniany budynek mieszczący mechanizm młota do drobnych odkuwek (49–61), kanał doprowadzający wodę do pogródek z kanału głównego (62), pogródkki (63–70), kanał odprowadzający wodę do kół wodnych (71–81), mechanizm obsługujący dwa młoty wraz z rusztowaniami, okuciem, pniami żelaznymi, dwoma kołami wodnymi itp. (1–58), mechanizm młota z rusztowaniem, okuciem, kołem wodnym itp. (1–37), zlokalizowane w oddzielnym budynku koło wodne z mechanizmem napędzającym miechy (1–84), budynek mieszczący skład różnych przedmiotów (1–5) oraz urządzenie służące do podnoszenia dużych sztuk żelaza w celu ich przekucia (1–11). Na terenie cegielni znajdowały się dwa budynki do formowania i suszenia cegieł (w jednym z nich dodatkowo mieścił się skład materiałów) oraz dwa piece do wypalania cegły (całość pod pozycją nr 1). W obrębie zakładu znajdowały się również zabudowania mieszkalne i obiekty towarzyszące: dom nr 1 – murowany z kamienia kryty gontem, z piwnicą (1–84), stajnia i szopa (1–25), ogrodzenie (1–14), ogród o powierzchni 105 sz² (około 3 ary) z ogrodzeniem (1), mieszczący urząd pocztowy dom nr 2 – kamienny, pokryty gontem, z piwnicą (1–114), stajnia i szopa (1–31), chlewy (1–7), ustęp (1–3), ogrodzenie (1–13), ogród o powierzchni 602 sz² (około 18 arów), dom nr 5 – murowany z kamienia, kryty gontem (37), koszary dla rekrutów – murowane, z poszyciem gontowym (1–166), dom nr 19 – murowany, kryty gontem, z piwnicą (1–367), stajnia przy tymże budynku (1–145), szopa (1–7), ustęp (1–14) i ogrodzenie (1–45)¹²⁸.

127 W nawiasach podano numery pozycji inwentarzowych.

128 Tamże, s. 125–131.

W spisie przekazywanych ruchomości odnotowano następujące pozycje: klamry do wag – 2 szt. (3 łb), haki – 4, tablice do pieców – 5, szafka na naczynia – 1, koryta lane – 3 (3050 łb), krucze (drażgi pudlarskie¹²⁹) – 23 i 10 (1700 łb), łopaty – bez podania liczby (32 łb), spusty do młota – bez podania liczby (45 łb), kleszcze – 11 (169 łb), perliki (młoty) kute – 3 (15 łb), okucie do szal – 1 (264 łb), gracki – bez podania liczby (91 łb), odlewana łyżka do smaru – 1 (15 łb), łańcuchy do szal – 8 (59 łb), klucze do śrub – 8 (172,5 łb), drażgi do stawideł – 2 (34 łb), belka do wagi – 1 (190 łb), wagi – 2 (1448 łb), sikawka o czterech kołach – 1 (2277 łb), sikawki o dwóch kołach – 2, baryłki blaszane – 3 (99 łb), blok – 1 (59,5 łb), kłódki – 5, *zakłady* do walców¹³⁰ – 2 (20 łb), obręcz do mufy – 1 (5 łb), dekiel do czopu – 1 (44,5 łb), wózki – 2, ruszty do pieców – 21 (510 łb), kliny do furt – 2 (5 łb), śruby – 2 (59,5 łb), mufy do walców – 11 (3340 łb), mitelsztyki – 4 (1160 łb), blachy posadzkowe – 21 (12870 łb), łopatki – 2 (7,5 łb), młotki – 2 (6 łb), wiaderka – 10, piła ciesielska – 1, osęki (bosaki) i *dzidy* (?) – 10 (46), miech kowalski – 1, okucie rusztowania do wag – 1 (20 łb), progi do pieców – 2 (126 łb), pucka (młot) – 1 (9 łb), *gwintajż* (gwintownik?) kuty – 1 (33 łb), sznajdkłuba – 1 (6 łb), bloki – 3 (59 łb), nożyczki do papieru – 1, kisiłka (pędzel¹³¹) do smaru – 1, winda (podnośnik) – 1 (1027,5 łb), baba kafarowa – 1 (2257 łb), kowadła pod kafar – 2 (93 łb i 1287 łb), młotki kowalskie – 2 (24,5 łb i 2,5 łb), zetzhammer¹³² – 1 (8 łb), durszlaki (drażgi do zabijania otworu spustowego)¹³³: płaski – 1 (3 łb), kwadratowy – 1 (1 łb) i okrągły – 2 (4 łb), gzenki¹³⁴ – 2 (12,5 łb), *kernezy* (rdzenie?)¹³⁵ – 2 (0,5 łb), szrubstaki¹³⁶ – 2 (6 łb), *nagłajzy* (gwóździownice?)¹³⁷ – 4 (10 łb), dornie (rdzenie)¹³⁸ – 4 (19 łb), kropacz¹³⁹ – 1 (1 łb), pogrzebacz – 1 (1 łb), *lejbszpica* – 1 (2 łb), kółka do kleszczy – 5 (2 łb), szrubstaki – 2 (6 łb), formy kute – 1 (7 łb), łopatka – 1 (5 łb), kleszcze – 4 (16 łb), cechy – 6, kółka trybowe – 4 (71,5 łb), walce do platyn – 2 (4643 łb), łańcuch – 1 (bez podania wagi), łańcuch – 1 (21,5 łb), okucie do tacek – 1 (25 łb), okucie do wózków – 1 (12,5 łb), korby – 2 (25,5 łb), piecyk blaszany – 1 (26 łb), klamry do nożyc – 2 (50 łb), nogi od ławki

129 Zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 32.

130 W wersji rosyjskiej: urządzenia młotowe (приборы для молота); AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 134.

131 Zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 27.

132 Przykładacz, przykład, przystawnik; niem. Setzhammer; młot kowalski lub ślusarski, który przykładany był do obrabianego przedmiotu i pobijany drugim młotem; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 221.

133 W wersji rosyjskojęzycznej: шпуровые (...) палки; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 136. Zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 79.

134 Gzenka – element roboczy w procesie sztancowania (tłoczenia) przedmiotów blaszanych; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 280.

135 Por. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 62.

136 Ze względu na małą masę (około 1,2 kg) prawdopodobnie chodzi tu o regulowane śrubowo klucze ręczne; por. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 59.

137 Niem. Nagel – gwóźdź.

138 Określenie wieloznaczne; tu zapewne odnoszące się do obróbki przez kucie; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 48.

139 Jedno z narzędzi fryzerskich; tamże, s. 65.

do nożyc – 4 (75 łb), dzwonki lane – 2 (6 łb), pieczętki fabryczne – 3, stołki ordynaryjne – 4, blacha posadzkowa – 1 (708 łb), kowadło – 1 (498 łb), ławki do walców – 3 (1060 łb) oraz 1 (2000 łb), waga – 1 (40,25 łb), pazury do walców – bez podania liczby (151 łb), obręcze – 3 (39,5 łb), okucie cech – bez podania liczby (12 łb), okucie przy piecach – bez podania liczby (16 łb), koła trybowe – 1 (2520 łb), walce – 2 (11220 łb) oraz 2 (7192,5 łb), belka do wagi – 1 (121 łb), łańcuch – 1 (21,5 łb), klamry – 2 (15 łb), lichtarze – 2, szczypce – 2, ławka – 1, dekle do walców – 2 (47,5 łb), stoły – 2, forma na cegłę – 1 (103 łb), kleszcze – 4 (110 łb), 4 (105 łb) oraz 4 (60 łb), drągi – 2 (80 łb) oraz 4 (72 łb), haki – 2 (12 łb), łopaty – 3 (15 łb), drągi – 2 (16 łb), *szperunki*¹⁴⁰ – 2 (10 łb), *szrutyzle* (skrobak ślusarski/nóż tokarski?)¹⁴¹ – 1 (15 łb), drągi – 2 (45 łb), młot – 1 (15 łb), blachy żelazne – 7 (2232 łb), 7 (872 łb) oraz 3 (1012 łb), waga z belką i łańcuchami – 1 (1107 łb), wózek żelazny – 1, młoty 3 (1550 łb), kowadła – 4 (1966 łb), blachy (płyty) – 2 (1005 łb), buksy – 5 (265 łb), hełzy¹⁴² – 3 (750 łb), worki skórzane – 2, kółka do wózka – 4 (70 łb), śruba – 1, walce – 6 (1320 łb), *buzzy lane*¹⁴³ – 2 (1005 łb), obręcze – 3 (2070 łb), krąg – zwrotnica (blok do podnoszenia ciężarów) – 1 (1880 łb), koła trybowe – 2 (1510 łb), herb – 1, koło – 1 (235 łb), kotły – 2 (594 łb), miara na węgiel – 1. Dodatkowo odnotowano odważniki wagowe przynależne pudlingarni: jednofuntowe – 2, dwufuntowe – 5, trzyfuntowe – 2, pięcioletowe – 2, dziesięcioletowe – 2, dwudziestofuntowe – 2, jednopudowe – 18 (920 łb), dwupudowe – 15 (1200 łb), czteropudowe – 16 (2560 łb), a także fryszerni: jednofuntowe – 1, dwufuntowe – 1, trzyfuntowe – 1, pięcioletowe – 1, dziesięcioletowe – 1, dwudziestofuntowe – 1, jednopudowe – 2 (80 łb), dwupudowe – 2 (160 łb), czteropudowe – 2 (320 łb). Przy cegielni wyszczególniono ponadto: drągi (dźwignie) – 2 (16 łb), koryta – 3 (2372 łb), prasę – 1 (923 łb) oraz blachy – 3 (1450 łb)¹⁴⁴.

Wykaz produktów oraz materiałów sporządzono odrębnie dla zaliczających się do zakładu brodzkiego: pudlingarni, fryszerni i kamieniołomu. W pierwszym przypadku wśród materiałów pomocniczych odnotowano: łożu topionego – 50 łb, oliwy – 4,5 łb, oleju rzepakowego – 1,75 kubka, kredy – 1 łb, gwoździ bretnali trzyfuntowych¹⁴⁵ – 50 szt., tarcie sosnowych (o wymiarach 12 in x 1,5 in x 24 łb, tj. ok. 29 x 4 x 691 cm) – 4 szt., pakuł – 2 łb, postronków – 3 szt., gwoździ szpernali¹⁴⁶

140 Przypuszczalnie bliżej nieokreślone zamki (niem. Sperre – zamek), być może elementy mechanizmów blokowania wodnych młotów pudlingowych po ostatnim uderzeniu (szper – zastawka służąca do tego celu); zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 277.

141 W wersji rosyjskojęzycznej: nóż do obróbki żelaza; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 140.

142 Hełza – żelazna obejma z dwoma czopami stanowiącymi oś obrotu toporzyska młota mechanicznego (wodnego); H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 89.

143 W wersji rosyjskojęzycznej: deski; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 140.

144 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 133–143.

145 Bretnale trzyfuntowe – tj. których kopa (60 szt.) ważyła 3 funty – zwane łatniakami, miały długość 5 cali; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 21.

146 Szpernal (niem. Sparrennagel – gwóźdź krokwiowy), głowacz; duży gwóźdź z wydatną głową (łbem), o długości 6–12 cali i masie kopy (60 szt) 4–12 funtów, czasem większy; tamże, s. 277.

ośmiocalowych – 40 szt., glinki ogniotrwałej z Grabka – 11 bd, odlewów żelaznych oddziałów: I – 106 pd, II – 29,88 pd, III – 302,5 pd oraz IV – 210 pd, panelek mosiężnych – 239,5 lb, linę o grubości 1 cala – 44 lb, łopaty – 6 lb (liczby nie podano), stali starej resorowej – 19 lb, węgla drzewnego – 10,075 krb oraz starego mosiądzu – 139,25 lb. Do materiałów przerobowych pudlingarni zaliczono: surówkę w gęsiach i fragmentach – 37417,6 pd, drewno – łącznie 1365,5 sz³, w tym z obrębu Ruda – 194,5 sz³, zaś z obrębu Klepacz – 420 sz³, stare żelazo kute – 136,88 pd, a także stare odlewy żelazne – 2326,63 pd, w tym: walce – 848 pd, blachy – 323 pd oraz nieużyteczne odlewy i młoty – 1155,63 pd. Stwierdzono również 35532,5 pd półproduktu pudlarskiego. Wykaz przypisanych do fryszerni materiałów pomocniczych obejmował: łój topiony – 3,75 lb, skórę *mastrykową* – 5,5 lb, skórę *jerchową* – 1,5 szt., pakuły – 4 lb, gwoździe: główacze¹⁴⁷ sześciocalowe – 60 szt. oraz bretnale trzyfuntowe – 90 szt., tarcice sosnowe (24 lb x 12 in x 1,5 in) – 3 szt., buki i graby – 0,5 szt. (?), dąb (długości 18 lb i grubości 24 in) – 0,5 szt. (?), brzoza – 0,5 szt. (?), świerk – 1 szt.¹⁴⁸, formy żelazne – 16 lb, stal resorową – 2,75 lb, żelazo topornicze (tj. służące zapewne do klinowania obucha) w młocie – 11 pd, stary mosiądz – 5 lb oraz skórę juchtową – 0,5 szt. Do tamtejszych materiałów przetworowych zaliczono: żelazo topornicze stare – 22 pd, surówkę w gęsiach i fragmentach – 1457,23 pd, stare odlewy żelazne (m. in. nieużyteczne kowadła i odlewy ogniskowe) – 1952,21 pd, węgiel drzewny – 92,45 krb, żelazo kute stare – 250,23 pd, oraz obcinki z blachy – 268,5 pd. Z produktów wymieniono żelazo kute: w narogach¹⁴⁹ – 515,5 pd, zwyczajne o różnych wymiarach – 3061,83 pd, sztabikowe w snopkach (pakietach) – 2793 pd, oraz pługowe w lemieszach – 1281,65 pd, żelazo pudlarskie kute – 27 pd, kute walcowane – 37,5 pd, a także cajnarskie¹⁵⁰ – 129 pd. W przypadku cegielni odnotowano materiały pomocnicze: tarcice sosnowe (24 lb x 12 in x 1,5 in) – 4,5 szt. oraz zrżyny – 3 szt., materiały przetworowe: glinkę ogniotrwałą – 855,63 bd (w tym z Łagowa – 461,63 bd, z Grabka – 394 bd), tłuczeń ceglany – 0,5 bd i drewno – 62 sz, jak również produkty: cegły ogniotrwałe – 4765 szt. i zwyczajne – 8365 szt. We wchodzącym w skład zespołu kamieniołomie wyszczególniono: kamień w laufrach¹⁵¹ – 820,2 ft³, kamień w bindrach¹⁵² – 10 984,5 ft³ oraz kamień modelowy do

147 Inaczej: szperlane (patrz wyżej).

148 Cztery ostatnie pozycje są niejasne; być może chodziło tu o drzewa rosnące na terenie zakładu. W wersji polskojęzycznej użyto określić odpowiednio: buki i graby, dąb (...), brzoza, świerk, zaś w rosyjskojęzycznej odpowiednio: las bukowy i grabowy, las dębowy (z podaniem wymiarów sztuki drewna), las brzozowy i las świerkowy. Wątpliwości budzi także użyta w części przypadków jednostka: 0,5 sztuki (być może chodziło tu o sążnie sześciennie).

149 Naróg (sośnik); żelazny ząb sochy zagłębiający się w ziemię; <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/narog/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

150 Żelazo cajnarskie (fryzowane); kute pod szybkobieżnym młotem cajnarskim (klepaczem), formowane w cienkie karbowane sztabki; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 25.

151 Ciosy kamienne umieszczane dłuższym bokiem (wozówką, niem. Laufer) w licu muru; T. Żebrawski, *Słownik wyrazów technicznych dotyczących się budownictwa*, Kraków 1883, s. 239–240, 325.

152 Ciosy kamienne wzmacniające lico muru (tzw. wiązary), usytuowane prostopadle do jego powierzchni; tamże, s. 239.

upustu – 16 647,5 ft³. Na terenie zakładu brodzkiego zgromadzone były wówczas następujące materiały budowlane: kamień granitowy – 159,75 ft³, kamień ciosowy – 913 ft³, wapno hydrauliczne – 7 jaszczyków, zawiasy szarnierowe – 7 pd 19 lb, kuny kute do krokwi – 36 lb, śruby z mutrami (nakrętkami)¹⁵³ – 25,5 lb, zamek – 1 szt., dachówki cynkowe – 30 szt., cynk – 14 pd 15 lb, tarcice sosnowe (24 ft x 12 in x 2,5 in) – 4 szt., bale sosnowe (9 ft x 24 in x 3 in) – 4 szt., dęby (długości 25 ft, średnicy 13 in) – 2,5 szt., a także żelazo kute zwyczajne – 22 lb¹⁵⁴.

Nietulisko

Zgodnie z protokołem przekazania gruntów do zakładu nietuliskiego należał wąski pas rozciągający się z południowego wschodu na północny zachód po obu stronach kanału wodnego oraz *bzińsko-zawichojskiej drogi szosowej*, granicząc od wschodu z lasem leśnictwa iłżeckiego, od północy z podmokłymi łąkami chłopów wsi Bukowie i Nietulisko Wielkie, od południa z działkami mieszkańców Nietuliska Wielkiego, od strony zachodniej łącząc się z głównym terenem fabrycznym. W sąsiedztwie zabudowań nieruchomości sąsiadowała od północy z oddzielnymi łąkami chłopów z Nietuliska Wielkiego, od zachodu i południa z innymi gruntami wymienionych właścicieli, zaś od wschodu z terenem Nietuliska Małego. W trakcie weryfikacji i oznaczania granic kopcami odseparowane zostały działki nadane robotnikom w wyniku ukazu uwłaszczeniowego z 1864 r. W obrębie terenu fabrycznego znajdowały się wówczas młyn oraz dom mieszkalny zbudowane przez Szmula Goldberga, które stanowiły jego własność. Młynarz korzystał z wody na prawie arendy (dzierżawy), na co zawarł kontrakt w Radomskiej Izbie Skarbowej¹⁵⁵. Według rejestru pomiarowego przedstawicielowi barona Fraenkla przekazano: pszenicznych gruntów ornych I klasy – 21 mr 199 pt, żytnich gruntów ornych: I klasy – 15 mr 59 pt oraz III klasy – 12 mr 84 pt, wody – 22 mr 102 pt, drogi, granice, rów itp. – 20 mr 23 pt, lotnych piasków – 1 mr 91 pt, a także terenów pod zabudową i innych nieprzydatnych przestrzeni – 37 mr 42 pt. Łącznie nieruchomości te obejmowały 130 morgów (około 72,8 ha), przy czym razem z działkami przekazanymi na rzecz górników (19 mr 75 pt, tj. około 10,78 ha) powierzchnia fabryczna liczyła początkowo 149 mr 75 pt (około 83,56 ha)¹⁵⁶.

W załączonym do protokołu przekazania zakładu wykazie inwentarza nieruchomości odnotowano najpierw budynki mieszkalne i obiekty towarzyszące: mурowany dom nr 1 (1–143) wraz ze stajnią (144–171), kłoałą (172–173), studnią (174–179) oraz parkanem wokół podwórza i przydomowego ogrodu (180–188), drewniany dom nr 2 (189–264) ze stajnią i oborą (265–277), szopką (278), szopami większą (279–282) i mniejszą (283), kurnikiem (284–286) i kłoałą (289–292), pojedynczy (tj. jednorodzinny) dom nr 4 dla urzędników (333–410) ze stajnią i wozownią (411–420), wozówką (tj. małą wozownią; 421–422), kolaką (423–424) i ogrodzeniem

153 <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/mutra/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

154 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 145–151.

155 Tamże, s. 161–163.

156 Tamże, s. 157–159.

(425–426), dwurodzinny dom nr 5 dla oficjalistów (427–527) ze stajnią (528–534), po lewej stronie stajnią i wozownią (535–536), kloaką (537–538) oraz ogrodzeniem (539–540), dom nr 6 dla oficjalistów (541–593) ze znajdującą się obok piwnicą (594–599), stajnią (600–608), dom nr 16, tzw. koszary (764–820), a także murowany dom nr 35 (1160–1188) z małą stajnią (1189–1194). Następnie wyszczególnione zostały obiekty wodne i urządzenia fabryczne: kanał górny z [rzeki] *Kamiennej*, dawniej *urządzony dla spławu od Brodów do Nietuliska*, dziś *zaopatruje wodą Zakład Nietulisko* (1–2), kanał górny rzeki Świśliny (3–5), upust na rz. Świślinie z kamienia na zaprawie wapiennej (6–36), urządzenia stawidłowe (37–57), *reperacja upustu po powodzi w r. 1846* (58–77), śluza na kanale górnym rz. Świśliny (78–96), kolejne urządzenia stawidłowe (97–111), staw (112–115), śluza przedpogródkowa z kanałem górnym (116–135), urządzenia stawidłowe (136–144), zabudowania walcowni z dwoma poprzecznymi pawilonami (145) mieszczącymi: urządzenia stawidłowe oraz dwóch kół wodnych, walcownię (tj. walcarkę) z walcami przygotowawczymi, walcownię małą, walcownię blachową, urządzenie z dwiema pompami służące rozprowadzaniu wody na terenie zakładu, napędzany przez turbinę mechanizm do poruszania tokarń, tokarnie, piece szwejsowe (6 szt.) oraz piec glijowy, budynek walcowni (146–212), pogródkki doprowadzające wodę na koła (213–233), urządzenia stawidłowe przy kołach wodnych, mechanizm poruszający walcownie dużą i małą (234–287), mechanizm walcowni blachowej (288–348), komunikacja ruchu (mechanizm przekazywania napędu) dla walcowni sztabowej i małej (349–371), koło wodne obsługujące walcownię blachową (372–395), komunikacja ruchu dla walcowni blachowej (396–415), walcownia sztabowa (416–457), nożyce (458–485), walcownia mała (486–512), nożyce przy małej walcowni (513–532), walcownia blachy (533–560), części zapasowe do walcowni blachy (561–578), nożyce (579–605), zapasowy *sznajdwerk*¹⁵⁷ (606–627), urządzenie dwóch pomp do rozprowadzania wody w obrębie zakładu i chłodzenia czopów: nr 1 (628–635) oraz nr 2 – od strony walcowni blachowej (656–678), *Aqueduct* (kanał doprowadzający wodę do turbiny), mechanizm do poruszania tokarń (679–699), turbina (700–720), tokarnia nr 1 (721–789), tokarnia nr 2 (790–843), sześć pieców szwejsowych (844): nr 1 (845–875), nr 2 (876–906), nr 3 (907–942) z dodatkowym stanowiskiem do szwejsowania zasilanym gorącym powietrzem (943–959), nr 4 (960–995), nr 5 (996–1031) oraz nr 6 (1032–1068), kloaki (1069–1072), parkan wokół placu zakładowego (1073–1098), wyposażenie placu do składowania drewna (1099–1103), domek dla *szwajcara*, tj. portiera (1104–1134), niewielki budynek kancelarii (1135–1161), piec rumfordzki – wapiennik (1162–1173) wraz z pobliskimi szopami (1174–1176), suszarnie: nr 1 (1177–1212) oraz nr 2 (1213–1251), magazyn żelaza (1252–1278), kanał odpływowy (1279–1304), kolej żelazna¹⁵⁸ (1305–1311), podręczny magazyn na półprodukty (1312–1337), aparat do podgrzewania powietrza dla dodatkowego stanowiska przy piecu szwejsowym nr 3 (1338–1353), koło wodne o konstrukcji stalowej do

157 Zapewne urządzenie do cięcia blachy; niem. schneiden – ciąć.

158 Tj. nawierzchnia wewnątrzzakładowej kolei wąskotorowej, zapewne obsługiwanej ręcznie.

walcowni sztabowej i małej (1354–1377), piec gazowo-glijowy do walcowni blachowej (1378–1434), grobla przed upustem (1435–1436), reperacja (żelazne elementy wzmacniające?) ścian murowanych walcowni blachowej (1437–1443), koło wodne o konstrukcji stalowej do walcowni blachy (1444–1462), a także urządzenie sklepu kasowego (skarbczyk?) w budynku kancelarii (1463–1572)¹⁵⁹.

W ramach przeprowadzanej procedury odrębnie przekazany został budynek mieszkalny nr 35 ze stajnią. Jak wówczas ustalono, w czasie kilku wcześniejszych lat obiekt ten był wykorzystywany jako dom zajezdny, w związku z czym uległ liczny przekształceniom. W stosunku do opisu inwentaryzacyjnego stwierdzono braki: okienka (1172)¹⁶⁰, jednego z pokoi (1182) oraz stajni (1189–1194). Jednocześnie przeprowadzone prace remontowe oraz dobudowanie do obiektu nowej, większej stajni znacznie podniosło wartość przekazywanej nieruchomości¹⁶¹.

W początkowej części spisu przekazywanego inwentarza ruchomego wyszczególniono drewniane modele: różnych blach fundamentowych – 3 szt., koła trybowego – 1 szt., bramy z furtami – 2 szt., sztendra z dekle¹⁶² – 2 szt., różnych blach – 19 szt., kolumny – 1 szt., trybów kopulacyjnych – 2 szt., ławek do walców – 4 szt., części do pieców szwajcarskich – 8 szt., wału do koła wodnego – 1 szt., wału do nożyc – 1 szt., podszew do słupów stawideł – 1 szt., szybra do suszarni – 1 szt., *kap* (osłon?) wierzchnich i dolnych – 2 szt., kolumny do wymienionych *kap* – 1 szt., *winkl* – 1 szt., różnych sztendrów (tj. podstaw) – 7 szt., narożników – 3 szt., mitelszyków – 4 szt., *muf* – 3 szt., skrzynek do pieców i walców – 3 szt., *klap* do kominów piecowych – 3 szt., *rusztu* – 1 szt., ramy podsztendrowej do stawideł – 1 szt., sztangi zębatej do stawideł – 1 szt., trybów – 2 szt., *dekla* – 1 szt., sztendrów do nożyc z częściami – 2 szt., *karnkastli* (skrzyń rdzeniowych?)¹⁶³ – 2 szt., okna – 1 szt., segmentu do koła wodnego – 1 szt., bloków do kafarów i stawideł – 2 szt., *kapy* (osłony osi?) do szwungratu (koła zamachowego)¹⁶⁴ – 1 szt., *czeluści* do drzwiczek – 3 szt., *lagra*¹⁶⁵ (poduszki¹⁶⁶) do walców – 1 szt., *gałki* do blach pieca glijowego – 1 szt., kolumny do poręczy na pogródkę – 1 szt., *kroksztynu* (zapewne podpory¹⁶⁷) do koła wodnego – 1 szt., podkładki do śruby walcowni (walcarki) – 1 szt., *wagi* do walcowni blachy – 1 szt., *zastawki* do żużli – 1 szt., *lodownika* (elementu zabezpieczającego przed krą?) do upustu – 1 szt., *listew* i *progów* do suszarni – 2 szt., *gwichtów* (ciężarów) do walcowni blachy – 2 szt. Następnie odnotowano różne przybory

159 Tamże, s. 165–175.

160 W nawiasach zamieszczono odnotowane w treści protokołu numery inwentarzowe poszczególnych pozycji.

161 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 177.

162 Tj. nieruchomej części tokarni, w której osadzano obracający się wałek; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 68, 250, 280.

163 Niem. Kern – rdzeń; Kasten – skrzynia.

164 Niem. Schwungrad – koło zamachowe.

165 W oryginale forma: *lagier*.

166 Inaczej: *walnica* dolna, *łożo* panewki; *spodnia* połowa panewki wału poziomego; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. II, s. 51.

167 Zob. T. Żebrawski, *Słownik...*, s. 214.

kancelaryjne: lichtarze blaszane – 2 szt., różnej wielkości stoły – 9 szt., łóżka ordynaryjne – 2 szt., stołki różne ordynaryjne – 8 szt., szafy na dokumenty – 3 szt., piaseczniczki¹⁶⁸ – 2 szt., zegar z szafą – 1 szt., liniały kancelaryjne – 2 szt.¹⁶⁹, biurko – 1 szt., dziełko o torfie – 1 szt., dziełka o cholerze – 5 szt., miarę podziału jarda i metra – 1 szt., a także tablicę zamiany miar i wag rosyjskich na polskie – 1 szt. W dalszej części spisu wymieniono wyposażenie fabryczne (z podaniem sumarycznej wagi): kleszcze walcownicze i piecowe – 90 szt. (24 pd 10 lb¹⁷⁰), haki do pieców szwejsowych – 24 szt. (17 pd¹⁷¹), łopat do pieców szwejsowych i glijowych – 26 szt. (24 pd 30 lb¹⁷²), drągów – 3 szt. (3 pd 30 lb¹⁷³), haków – 2 szt. (1 pd 15 lb), pociosek do pieca glijowego – 1 szt. (26,5 lb), miary do blachy i żelaza – 2 szt. (2 lb), szruble¹⁷⁴ stalowe – 3 szt. (8 lb), zetzhamry – 3 szt. (10 lb), obcęgi – 1 szt. (8 lb), bor do gzenkowania¹⁷⁵ – 1 szt. (13,5 lb), borsztanga (wrzecziono wiertarki)¹⁷⁶ – 1 szt. (2 pd 4 lb), stalowe bory do gwintowania (gwintowniki) – 14 szt. (18 lb), kleszcze kowalskie – 9 szt. (39,5 lb), sznajdkłuby zwyczajne – 2 szt. (30,5 lb), baki (zbiorniki) stalowe – 8 szt. (4 lb), korby z brusami¹⁷⁷ – 2 szt. (14,5 lb), miechy kowalskie – 3 szt., formy¹⁷⁸ kowalskie – 4 szt. (11,5 lb), dysze kute – 4 szt. (13,5 lb)¹⁷⁹, pociągacz – 1 szt. (5 lb), gzenki – 24 szt. (1 pd 13 lb), *durszlaki*¹⁸⁰ – 13 szt. (23,5 lb), *nagłajzów* – 14 szt. (1 pd 6,5 lb), dorni¹⁸¹ – 11 szt. (13,5 lb), *lochring*¹⁸² – 1 szt. (1 lb), *nożyce do blachy*

168 Piaseczniczka; naczynie z piaskiem do posypywania świeżo napisanego atramentem tekstu w celu jego wysuszenia; <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/piaseczniczka/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

169 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 181–185.

170 Waga ustalona podczas przekazania zakładu 25 VI 1870 r. Według wykazu z 23 VI wynosiła ona 23 pd 20 lb; tamże, s. 187.

171 Według spisu z 23 VI 1870 r.: 16 pd 17 lb; tamże.

172 Według ww. spisu: 24 dp 27 lb; tamże.

173 Według ww. spisu: 3 pd 28 lb; tamże.

174 Szrubel, inaczej: siekacz, szrotyzn; płaskie, pobijane młotem dłuto z ostrzem umiejscowionym wzdłuż bocznej krawędzi (o formie noża) służące do przecinania rozgrzanego żelaza; H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 279.

175 Tu prawdopodobnie w znaczeniu: frez do formowania powierzchni gzenki (tj. matrycy); zob. tamże, s. 84.

176 Zob. tamże, s. 269, 280.

177 Tj. okrągłymi kamieniami szlifiernymi; <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/brus/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

178 Forma; osłona zabezpieczająca dyszę miechową przed działaniem ognia; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. III, s. 12; J. Osiński, *Opisanie...*, s. 74; M. Radwan, *Rudy, kuźnice...*, s. 83.

179 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 186–187. W oryginale na s. 187 zamiast jednostek masy (pudów i funtów) omyłkowo podano jednostki pieniężne (rubel i kopiejki); tamże.

180 Zapis w wersji rosyjskojęzycznej: буравъевъ (?). Przypuszczalnie chodzi tu o przebój lub wycinacz/wycinak (niem. Durchschlag), tj. narzędzie do wycinania (wybijania) okrągłych otworów np. w blasze; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 215.

181 Zapewne chodzi tu o płyty czołowe tokarni, bądź ich elementy. Zapis w wersji rosyjskojęzycznej: гнездъ токарнаго станка, tj. futro, obsada; uchwyt na wrzecionie tokarni; zob. tamże, s. 48, 68.

182 Zapis w wersji rosyjskojęzycznej: приборъ для прокалыванія дыръ. Zapewne narzędzie do wybijania okrągłych otworów; zob. *Lochring* – pierścień do przebijania; K. Stadtmüller, K. Stadtmüller, *Słownik techniczny opracowany przy współudziale zawodowców oraz przy użyciu materiału do „Słownika inżynierskiego” Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie.*

– 1 szt. (5 łb), *podkowy do zaciągania obręczy na koło* – 2 szt (2 łb), hak – 1 szt. (0,5 łb), szrubstak polowy – 1 szt. (1 pd 32 łb), szrubstaki zwyczajne – 4 szt. (8 pd 18 łb), *nastrug* – 1 szt. (0,5 łb), *krzyżownica do borowania* – 1 szt. (3 łb), kowadło kute – 1 szt. (10 pd 6 łb), łokieć¹⁸³ żelazny – 1 szt. (2 łb), bloki większe – 4 szt. (15 pd 33,5 łb), bloki mniejsze – 4 (3 pd 28 łb), klucze do śrub – 13 szt., korby do borowania (tj. świdry korbowe) – 4 szt. (37,5 łb), perliki kute – 2 szt. (30 łb), pion żelazny – 1 szt., lochbajzy (kliny) do klinowania kół – 2 szt. (27,5 łb), podstawa kafara z łańcuchem – 1 szt. (34 pd 30 łb), rafki (sita ramowe) drewniane – 2 szt., winklel (kątownik) żelazny – 1 szt. (15,5 łb), dzwonek metalowy z okuciem – 2 szt. (1 pd 20 łb), cyrkle proste i okrągłe – 2 szt. (5 łb)¹⁸⁴, kufa (kadź) drewniana okuta – 1 szt. (26,5 łb), sikawki o 4 kółkach – 3 szt., sikawki o 2 kołach – 2 szt., osęki ogniowe – 5 szt. (14,5 łb), szafy na rekwizyty zakładowe – 2 szt., maszynki żelazne do zbijania obcinków od blachy – 4 szt.¹⁸⁵, walce blachowe – 4 szt. (682 pd), walce do walcowni (walcarki) sztabowej – 33 szt. (1618 pd 20 łb), walce do walcowni małej – 40 szt. (441 pd), pazury kute do walców – 140 szt.¹⁸⁶ (5 pd 28,5 łb), nożyce do obcinania blachy – 6 szt. (12 pd 31 łb), blaszanki (naczynia blaszane) na wodę i smar – 4 szt., kluby¹⁸⁷ do tokarni – 4 szt. (19,5 łb), kieszki (tj. przewody) parciane do sikawek: o długości 14 łokci (około 8 m) – 1 szt., oraz o długości 24 łokci (około 13,9 m) – 1 szt., a także części mosiężne do tychże – 6 szt. (8 łb), ławki lane do walców – 3 szt. (27 pd), drzwiczki do furt piecowych – 1 szt. (4 łb), kobylica do walcowni blachy – 1 szt. (1 pd 26 łb), świecznik – 1 szt. (28,5 łb), suport¹⁸⁸ do tokarni składający się z 45 części – 1 szt. (24 pd 8 łb), wagi z szalami – 2 szt. (5 łb), panewka żelazna – 1 szt (1 pd 39 łb), ławki do prostowania żelaza – 3 szt. (208 pd 37 łb), *gwintajz* – 1 szt. (29,5 łb), stągwie drewniane okute – 6 szt., kubelki na wodę – 2 (8 łb)¹⁸⁹, odlewana podstawka do tokarni – 1 szt. (5 pd 37 łb), odlewana belka do tokarni – 1 szt. (5 pd 32,5 łb), odlewane *lagry* żelazne do tokarni – 12 szt. (19 pd 2,5 łb), odlewana panewka – 1 szt. (9 łb), kuta belka do wagi – 1 szt. (4 pd 20 łb), łańcuchy do wagi – 4 szt. (1 pd 19,5 łb), odlewane szale wagowe – 2 szt. (12 pd 25 łb), winda żelazna (niekompletna) – 1 szt., przymiary rosyjskich jednostek długości: sążnia (okuty) – 1 szt., stopy (drewniane) – 1 szt., a także arszyna (żelazna) – 3 szt., wiadro z blachy pobielanej – 1 szt., krużka – 1 szt., czarka – 1 szt., pudełko z gwichtami (odważnikami) mosiężnymi – 1 szt., gwichty żelazne o wadze: od 1 do 20 łb – 28 szt. (5 pd), a także od 20 łb do 3 pd – 49 szt. (145 pd), żelazna skrzynia na pieniądze – 1 szt.,

Zestawiony na podstawie części niemiecko-polskiej, przejrzanej przez Komisję Języka Polskiego Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, cz. polsko-niemiecka, t. 2, Poznań 1936, s. 27.

183 Przymiar o długości 1 łokcia (1 łokieć nowopolski = 0,578 m).

184 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 188–189.

185 W oryginale pozycja podkreślona ołówkiem z dopisanym pytańnikiem.

186 W wykazie z 23 VI 1870 r.: 145 szt.

187 Tu zapewne w znaczeniu: uchwyty; zob. <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/kluba/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

188 Urządzenie do zamocowania frezu umożliwiające regulację jego położenia; <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/suport/> (dostęp: 2 VI 2025 r.).

189 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 190–191.

stare pasy (transmisyjne) od tokarni – 2 szt., żelazny wózek o dwóch kółkach do przewożenia pakietów (platyn) – 1 szt., kurki mosiężne – 2 szt. (12 łb), blaszana beczka na oliwę – 1 szt. (2 pd 18 łb), pocztowa torba skórzana – 1 szt., miech wiatrzątkowy – 1 szt., kociołek żeliwny – 1 szt. (6 pd 5,5 łb), średniej wielkości wagi żelazne z szalami – 2 szt. (13 pd 25,5 łb), świder do wiercenia pomp – 1 szt. (2 pd 14 łb)¹⁹⁰, kafar do sprawdzania jakości wyrobów – 1 szt. (8 pd 14 łb + 18 pd 17 łb), odlewane kotły na wodę odciekową – 3 szt. (25 pd 39,5 łb), odlewana szajba (klucz) do odkręcania śrub – 1 szt. (14 pd 25 łb), blachy żelazne z pieczęcią (tj. godłem) Wydziału Górnictwa w formatach: dużym – 1 szt. (10,5 łb), oraz średnim – 1 szt. (10 łb), odlewane *forwalce* – 2 szt. (190 łb), dziełko *Puddel und Valzwerk* – 1 szt., kłódka do skrzyni¹⁹¹ – 1 szt., pieczęcie korespondencyjne – 3 szt., skrzynki na wodę w walcowni sztabowej – 4 szt. (46 pd), godło państwowe z napisem – 1 szt. (1 pd 25 łb), odlewane piece grzewcze – 2 szt. (32 pd 35 łb), *polerwalce* przekazane z Okręgu Zachodniego – 2 szt. (44 pd 20 łb), belki do walcowni dużej – 4 szt. (8 pd), *Słownik górniczy polsko-rusko-francusko-niemiecki*¹⁹² – 1 szt.¹⁹³

Wykaz materiałów przetwórczych obejmował: drewno w stanie świeżym – 2 227 sz³ oraz wysuszone – 95 sz³ (obie wartości podano w sążniach mierzących po 85,75 ft³), półprodukt pudlarski – 16 035 pd 14 łb¹⁹⁴, półprodukt szwejsowany: jednokrotnie – 150 pd¹⁹⁵ oraz dwukrotnie – 1 190 pd¹⁹⁶, sztorce: zwyczajne – 1 032 pd 32 łb¹⁹⁷ oraz modelowe – 213 pd 21 łb¹⁹⁸, a także ścinki: żelazne – 3 330 pd 39 łb¹⁹⁹ oraz blaszane – 9 187 pd 26 łb²⁰⁰.

W spisie gotowych produktów znajdujących się na terenie zakładu wyszczególniono: żelazo walcowane zwyczajne: obręczowe (49920 pd 19 łb²⁰¹), kratowe, okrągłe, półokrągłe i sztycowe (27699 pd 39 łb²⁰²), sztycowe cienkie (6664 pd 23 łb²⁰³) i sztabikowe (26491 pd²⁰⁴), żelazo walcowane wymiarowe: obręczowe (1819 pd 32 łb²⁰⁵), w pasach, kratowe i okrągłe (3088 pd 2 łb²⁰⁶), płaskie w snopkach (1901 pd

190 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 192–193.

191 Zapewne wspomnianej skrzyni do przechowywania gotówki.

192 Przytaczane w niniejszym artykule dzieło Hieronima Łabęckiego z 1868 r.; zob. H. Łabęcki, *Słownik...*

193 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 181–195.

194 Według wykazu z 23 VI 1870 r.: 16 033 pd 29 łb; AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 189–199.

195 Według ww. wykazu: 149 pd 9 łb; tamże.

196 Według ww. wykazu: 1 189 pd 25 łb; tamże.

197 Według ww. wykazu: 1 031 pd 12 łb; tamże.

198 Według ww. wykazu: 213 pd 13 łb; tamże.

199 Według ww. wykazu: 3 312 pd 19 łb; tamże.

200 Według ww. wykazu: 9 070 pd 13 łb; tamże.

201 Według wykazu z 20 VII 1870 r.: 49 918 pd 19 łb; tamże, s. 202–203.

202 Według ww. wykazu: 27 696 pd 16,5 łb; tamże.

203 Według ww. wykazu: 6 661 pd 30 łb; tamże.

204 Według ww. wykazu: 26 490 pd; tamże.

205 Według ww. wykazu: 1 816 pd 26 łb; tamże.

206 Według ww. wykazu: 3 087 pd 32 łb; tamże.

17 lb²⁰⁷), okrągłe w snopkach (1 531 pd), bednarskie nr 1 (162 pd 31 lb) i nr 2 (46 pd 29 lb), a także bednarskie modelowe nr 3 (349 pd 22 lb), blachę żelazną walcowaną: kotłową (114 pd 19 lb), dachową formatu dużego: nr 1 (5 262 pd 7 lb²⁰⁸), nr 2 (2 937 pd 37 lb²⁰⁹), średniego (1 503 pd 30 lb²¹⁰) i małego (9 966 pd 26 lb²¹¹), ślusarską nr 1 (1 267 pd 23,5 lb) oraz auszusową, tj. wybrakowaną²¹² (401 pd 12 lb)²¹³.

W wykazie materiałów pomocniczych odnotowano: zapas łoju (5 lb²¹⁴), oliwy (250 lb), oleju rzepakowego (70 krużek), kredy (1 lb), pakuł (48 lb²¹⁵), postronków (6 szt.), pasy surowcowe (2 szt.), skórę mastrykową (12 lb²¹⁶), pilniki zwyczajne (4 szt.), kutą stal angielską (29 lb²¹⁷), stal sztejermarską, tj. styryjską²¹⁸ (29 lb²¹⁹), stal angielską laną (10 lb²²⁰), zapas glinki ogniotrwałej z Żuchowa (780 bd), odlewy żelazne oddziałów: I – w blachach posadzkowych (49 pd 35 lb), II – w zakładkach do suszarni (9 pd 25 lb), III²²¹ (130 pd²²²) i IV (1 407 pd 28 lb), zapas glinki ogniotrwałej z Łagowa (24 bd), mosiądz w panewkach (1 229 lb²²³), zapas węgla drzewnego (34 krb), stare odlewy żelazne²²⁴ (3 769 pd 15 lb²²⁵), stare żelazo kute (75 pd 6 lb²²⁶), złom stalowy (46 lb), mosiężny (806 lb²²⁷) i miedziany (11,75 lb), stare liny (50 lb²²⁸), obtoczki żelazne, tj. z odlewów surówki (89 pd 29 lb²²⁹), przykładowy okaz żelaza (16,75 lb) oraz blachę angielską (44 lb)²³⁰.

207 Według ww. wykazu: 1 891 pd 1 lb; tamże.

208 Według ww. wykazu: 5 261 pd 27 lb; tamże.

209 Według ww. wykazu: 2 937 pd 2 lb; tamże.

210 Według ww. wykazu: 1 503 pd 22 lb; tamże.

211 Według ww. wykazu: 9 965 pd 36 lb; tamże.

212 H. Łabęcki, *Słownik...*, cz. I, s. 20.

213 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 201–203.

214 Według wykazu z 23 VI 1870 r.: 1,5 lb; tamże, s. 206–207.

215 Według ww. wykazu: 46 lb; tamże.

216 Według ww. wykazu: 11 lb; tamże.

217 Według ww. wykazu: 28 lb; tamże.

218 Niem. Steiermark – Styria.

219 Według ww. wykazu: 28 lb; tamże.

220 Według ww. wykazu: 8 lb; tamże.

221 Na odlewy oddziału III składały się: różnej wielkości mufy – 20 szt. (58 pd 10 lb), mitelsztyki – 16 szt. (43 pd 30 lb), rama do generatora – 1 szt. (11 pd), tryby kopulacyjne – 3 szt. (16 pd 20 lb) oraz kółko trybowe do tokarni – 1 szt. (20 lb); tamże.

222 Według wykazu z 23 VI 1870 r.: 129 pd 15 lb; tamże.

223 Według ww. wykazu: 1 228 lb; tamże.

224 Wymieniono tutaj: segmenty ze zużytych trybów – 12 szt. (196 pd), ramiona od koła wodnego – 3 szt. (72 pd), tryby kopulacyjne – 24 szt. (268 pd), różnej wielkości mufy – 90 szt. (454 pd), mitelsztyki – 20 szt. (165 pd), różne dekle – 41 szt. (158 pd), furty do pieców – 10 szt. (40 pd), blachy ze spodków piecowych – 4 szt. (138 pd), walczyki komunikacyjne – 5 szt. (95 pd), zużyte walce bez czopów – 11 szt. (1 765 pd) oraz różne mniejsze części – 115 szt. (418 pd 15 lb); tamże.

225 Według wykazu z 23 VI 1870 r.: 3 767 pd 38 lb; tamże.

226 Według ww. wykazu: 74 pd 29 lb; tamże.

227 Według ww. wykazu: 800 lb; tamże.

228 Według ww. wykazu: 49 lb; tamże.

229 Według ww. wykazu: 89 pd; tamże.

230 Tamże, s. 205–207.

Kopalnia Elżbieta

Ostatni dokument sporządzony został 22 grudnia 1871 r. w siedzibie wójta Gminy Mirzec. Na podstawie mapy dokonano protokolarnej weryfikacji przebiegu granic kopalni Elżbieta, składającej się wówczas z ośmiu odrębnych działek położonych na gruntach wsi Tychów i Mirzec: koło wsi Ostożanka – 40 mr 239 pt (22,84 ha), a także w lokalizacjach: Dziewiętniki północne – 1 mr 140 pt (0,82 ha), pod gruszką – 4 mr 60 pt (2,35 ha), Tychowskie Pole – 2 mr 268 pt (1,62 ha), Płusy bliskie – 4 mr 205 pt (2,62 ha), Płusy średnie – 120 pt (0,22 ha), Płusy dalsze (przy granicy mirzeckiej) – 7 mr 173 pt (4,24 ha) oraz Czerwona na gruntach Mirca – 39 mr 59 pt (21,95 ha). Łączna powierzchnia wszystkich działek wyniosła 101 mr 64 pt²³¹ (56,67 ha). Ustalone granice oznaczono odpowiednimi kopcami i słupami. Dokument sygnowali: zawiadowca kopalń oraz marszajder Stronczyński, asesor Krysiński, pisarz gminny Wieczorek (wójt nie złożył podpisu) oraz będący już wówczas naczelnikiem Okręgu Wschodniego Lisicki²³².

Podsumowanie

Przedstawione źródło stanowi cenne uzupełnienie wiadomości dotyczących dziejów przemysłu górniczo-hutniczego w dolinie rzeki Kamiennej. Zespół dokumentów powstałych w związku z przekazaniem nabywcy sprzedanej w 1870 r. tzw. grupy starachowickiej umożliwia poznanie zarówno samej procedury zdawczo-odbiorczej, jak również szczegółowego wykazu podlegających jej składników majątkowych. Szczególnie cenne informacje dotyczą przebiegu granic nieruchomości poszczególnych zakładów, elementów układów hydroenergetycznych, zabudowań, a zwłaszcza stanu wyposażenia technicznego, w tym: budowli, urządzeń oraz narzędzi. Nie bez znaczenia są również dane odnoszące się do przejmowanych surowców, paliwa, materiałów przetwórczych i pomocniczych, a także produktów, pozwalające na szacunkową ocenę wielkości i charakteru prowadzonej działalności. Na uwagę zasługują przy tym wzmianki dotyczące miejsc pozyskiwania gliny ogniotrwałej (Łągów, Grabek i Żuchów) na potrzeby zakładów w Brodach i Nietulisku, uszkodzenia upustu na rzece Świślinie spowodowanego przez powódź w 1846 r., a także informacje o przechowywanych modelach odlewniczych, świadczących o wykonaniu w zakładach starachowickich elementów mostu Kierbedzia (lata 1859–1864) oraz nagrzewnicy dmuchu (lub jej części) dla huty w Samsonowie (1865 r.). Ciekawe są również rzadko spotykane w literaturze wiadomości na temat wyposażenia technicznego kopalń rud żelaza oraz zapis wskazujący na korzystanie z transportu szynowego na terenie walcowni w Nietulisku. Obszerny i zróżnicowany zbiór danych zawartych w opisanym zespole dokumentów stanowi punkt wyjścia do dalszych szczegółowych analiz.

231 AN PAN i PAU, zesp. K III-23, sygn. 61, s. 209.

232 Tamże, s. 210.

Wykaz użytych skrótów jednostek miar: bd – badja ($0,14 \text{ m}^3$), ft – stopa (około $0,3 \text{ m}$), ft^3 – stopa sześcienna (około $0,03 \text{ m}^3$), lb – funt ($0,4095 \text{ kg}$), in – cal (około $2,5 \text{ cm}$), krb – korob, mr – morga ($0,56 \text{ ha}$), pd – pud ($16,38 \text{ kg}$), pt – pręt ($4,32 \text{ m}$), także w znaczeniu: pręt kwadratowy ($18,66 \text{ m}^2$), sz – sążen (około $1,9 \text{ m}$), sz^2 – sążen kwadratowy, sz^3 – sążen sześcienny (wartości przybliżone podano jako uśrednienie jednostek miar nowopolskiej i rosyjskiej o takich samych nazwach w przypadku braku możliwości ustalenia, którą z nich zastosowano).

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności
w Krakowie

K III-23 Mieczysław Radwan, sygn. 61

Archiwum Państwowe w Kielcach

Akta stanu cywilnego Katedralnej Parafii Rzymskokatolickiej w Kielcach,
sygn. 171, [Akta małżeństw], 1866 r.

Źródła drukowane

„Dziennik Warszawski”, 12 VIII 1869, nr 167

„Dziennik Warszawski”, 18 II 1870, nr 30

„Gazeta Polska”, 16 X 1866, nr 233

„Kurjer Codzienny”, 18 VIII 1869, nr 180

„Kurier Warszawski”, 26 VIII 1869, nr 187

Łabęcki H., *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego, pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. 1, Warszawa 1841.

Łabęcki H., *Słownik górniczy polsko-rosyjsko-francuzko-niemiecki i rosyjsko-polski (z dodaniem wyrazów odnoszących się do mineralogii, geologii, chemii, oraz ważniejszych rzemiosł kruszcowych) tudzież glossarz średniowiecznej łaciny górniczej w Polsce*, wyd. F. Buczyńska, Warszawa 1868.

Osiński J., *Opisanie polskich żelaza fabryk [...]*, Warszawa 1782.

Przepisy obowiązujące przy pomiarach przestrzeni dóbr i lasów rządowych także majątków pod opieką rządu zostających, Warszawa 1843.

Reychman K., *Szkice genealogiczne*, ser. 1, Warszawa 1936.

Rocznik urzędowy obejmujący spis naczelnych władz Cesarstwa oraz wszystkich władz i urzędników Królestwa Polskiego na rok 1862, Warszawa [1862].

Stadtmüller K., Stadtmüller K., *Słownik techniczny opracowany przy współudziale zawodowców oraz przy użyciu materiału do „Słownika inżynierskiego” Polskiego Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie. Zestawiony na podstawie części niemiecko-polskiej, przejrzanej przez Komisję Języka Polskiego Polskiej*

Akademii Umiejętności w Krakowie, cz. polsko-niemiecka, t. 2, Poznań 1936.
Żebrawski T., *Słownik wyrazów technicznych tyczących się budownictwa*, Kraków 1883.

Opracowania

- Adamczyk M., Pastuszka S., *Starachowice zarys dziejów*, Warszawa 1984.
- Dąbrowski D., *Tradycje górnicze* [w:] K. Bielenin, D. Dąbrowski, Sz. Orzechowski, I. Suliga, *Górnictwo-hutnicze tradycje rejonu Tychowa* [w:] *Od ekumumzeum aglomeracji starachowickiej do geoparku doliny Kamiennej. Materiały konferencji*, Starachowice 2004.
- Górak A., Latawiec K., *Zwierzchnicy rosyjskiej administracji górniczej w Królestwie Polskim*, „Studia Archiwalne” 2017.
- Jedlicki J., *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964.
- Jezierski A., Zawadzki S.M., *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966.
- Karbowniczek M., Suliga I., *Technologia wielkopieczowa w zakładzie hutniczym z połowy XIX wieku w Rejowie* [w:] *Inwestycje banku centralnego w Zakłady Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. W 190. rocznicę powstania Banku Polskiego oraz 180. rocznicę uruchomienia Huty Rejów*, Skarżysko-Kamienna 2019 (*Znad Kamiennej. Studia i materiały*, t. 6).
- Kleczkowski A.S., *Rudy żelaza w utworach pstrego piaskowca północnego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich*, „Prace Muzeum Ziemi”, nr 15, cz. I, 1970.
- Kołodziejczyk R., *Kronenberg Leopold (1812–1878)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970.
- Kołodziejcki P., *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim w II połowie XIX wieku, oraz ich wpływ na modernizację górnictwa i hutnictwa w Staropolskim Zagłębiu Przemysłowym. Przykład Starachowic*, „Rocznik Muzeum Przyrody i Techniki w Starachowicach” 2024, nr 1.
- Kowalczyk R., *Przemysł górnictwo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914*, [w:] *Spółczesność i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008.
- Krzeszowski F., *Zakłady Starachowickie 1547–1875 (rys rozwojowy hut i rudnic nad górą Kamienną)*, mps, b. d.
- Łukasiewicz J., *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963.
- Mieczysław Radwan w 120. rocznicę urodzin*, red. M. Karbowniczek, Kraków 2011.
- Morawski W., *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Orłowski B., *Historia techniki polskiej*, Radom 2006.

Pazdur J., *Starachowice – osiedle i zakłady do 1939 r.*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1968, t. 13 („Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, t. 34).

Radwan M., *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963.

Radwan M.W., *Mieczysław Radwan. Historia prawdziwa*, Warszawa – Ostrowiec Świętokrzyski 2022.

Strzemski M., *Sto pięćdziesiąt lat polskiej klasyfikacji gruntów*, „Postępy Nauk Rolniczych” 1968, nr 3 (111).

Suliga I., *Ocena poziomu technicznego hutnictwa w dobrach Małachowskich* [w:] *Rola rodu Małachowskich w dziejach Ziemi Koneckiej*, red. W. Pasek, Końskie 2015.

Szczepański J., *Rola Starachowic w rozwoju Staropolskiego Okręgu Przemysłowego* [w:] *Materiały konferencji naukowej Tradycje i perspektywy zespołu wielkopiecowego w Starachowicach*, wyd. I. Suliga, M. Karbowniczek, Starachowice 2001.

Wójcik Z., *Górnictwo i hutnictwo w dobrach cysterskich w Staropolskim Okręgu Przemysłowym* [w:] *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku materiały z sesji naukowej 1991 rok*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993.

Wójcik Z., *Stanisława Staszica koncepcja zagospodarowania doliny rzeki Kamiennej* [w:] *Materiały konferencji naukowej Tradycje i perspektywy zespołu wielkopiecowego w Starachowicach*, wyd. I. Suliga, M. Karbowniczek, Starachowice 2001.

Zientara B., *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII wiek*, Warszawa 1954.

Internet

<https://doroszewski.pwn.pl>

O autorze:

Dr inż. Bartosz Kozak – doktor nauk leśnych w zakresie leśnictwa (2011 r.) oraz doktor nauk humanistycznych w zakresie historii – historii techniki (2019 r.). Adiunkt w Pracowni Historii Techniki Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN w Warszawie. Autor licznych publikacji dotyczących historii regionu świętokrzyskiego. Członek Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego oraz Kieleckiego Towarzystwa Naukowego.
e-mail: bartosz.kozak@ihnpn.pl

Bartosz Kozak (L. and A. Birkenmajer Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences in Warsaw)

Equipment of the Mining and Metallurgical Plants of the So-Called Starachowice Group in Light of the Handover Protocols from 1870

The article presents the content of documents related to the transfer of the mining and metallurgical plants of the so-called Starachowice group, as overseen by officials of the Eastern Mining District. These included the ironworks in Starachowice, the puddling furnace in Michałów, the puddling furnace and forge in Brody, and the rolling mill in Nietulisko, as well as the Elżbieta, Herkules, and Henryk ore mines, and the stocks of wood and charcoal located in the Ilża Forest District, which were purchased by the company of Baron Antoni Edward Fraenkel at an auction in 1870. The described handover protocols, along with the attached lists of land, movable and immovable technical equipment, as well as materials and products, provide valuable insights into the history of the iron industry along the Kamienna River in the second half of the 19th century.

Keywords: Starachowice, Michałów, Brody, Nietulisko, Tychów, Old Polish Industrial Region.